

Збірник матеріалів

Наукових конференцій

«Збереження єврейської історико-культурної спадщини,
як частки української та світової культури: правові,
історичні, мистецькі та музейні аспекти»

(12–14 листопада 2007, Львів)

та

«Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні,
соціологічні аспекти», присвячена 90–й річниці

проголошення ЗУНР

(27–28 жовтня 2008, Львів)

ЧАСТИНА ПЕРША

Львів, 2010

ББК

УДК

З –

Збірник матеріалів Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12–14 листопада 2007, Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, Львів) / Під ред. Я. Шашкевича. – Львів, 2010. – с., іл. (Науковий центр Іудаїки та Єврейського мистецтва ім. Ф.Петрякової).

Даний випуск включає матеріали Наукових конференцій «Збереження єврейської історико-культурної спадщини, як частки української та світової культури: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти» (12–14 листопада 2007, Львів) та «Україно-єврейські взаємини: культурологічні, історичні, соціологічні аспекти», присвячена 90-й річниці проголошення ЗУНР (27–28 жовтня 2008, Львів). Це статті сучасних дослідників, що вивчають минуле та сьогодення українського єврейства.

Редакційна колегія:

Ярослав Дашкевич(голова), професор, доктор історичних наук;

Ірина Калинець, громадський діяч;

Наталія Левкович, доцент, кандидат архітектури;

Турчиняк Юлія, магістр мистецтвознавства;

Валентина Глебова, магістр історії;

Редактор: **Оксана Галай**, кандидат філологічних наук.

Опубліковані статті висвітлюють точку зору авторів, яка може не збігатись з думкою редколегії. За точність цитувань та посилань редакція відповідальності не несе.

Науковий центр Іудаїки
та Єврейського мистецтва ім. Ф.Петрякової
м. Львів, 2010

Зміст

<i>Передмова</i>	
<i>Бабій Н.</i> Поліхромії дерев'яних прикарпатських синагог у ряді пам'яток барокового монументального мистецтва України	
<i>Байбула Л.</i> Колекція єврейських вибіжок у Львівському музеї етнографії та художнього промислу.....	
<i>Байбула Л.</i> Праведники народів світу у Жовкві.....	
<i>Бойко Х.</i> Пам'ятки історії та матеріальної культури євреїв у сучасній Польщі (за матеріалами міжнародної літньої польової школи: East European Jewish History & Culture 2007)	
<i>Гон М.</i> Євреї в призмі українського націоналізму (1918–1939).....	
<i>Дмитренко Т.</i> Державний історико-культурний заповідник міста Дубна. Кроки до збереження єврейської культурної спадщини.	
<i>Долганов П.</i> Ідеологічні рефлексії економічного націоналізму періоду українського державотворення у контексті проблеми міжетнічних взаємин	
<i>Дружкова І.</i> Сергій Михайлович Гутник – міністр торгівлі й промисловості Української Держави.....	
<i>Корчак А.</i> Єврейські написи на великій Бродівській синагозі. Спроба реконструкції та варіанти прочитання.	
<i>Корчак А., Ульянов В.</i> Негативи із зображеннями мацев Рівненського єврейського кладовища у допоміжному фонді Рівненського обласного краєзнавчого музею (РОКМ).....	
<i>Морозова А.</i> Документи з історії євреїв у Державному архіві Чернігівської області.....	
<i>Морозова А.</i> Релігійне життя євреїв Чернігівської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	
<i>Муратов И.</i> Еврейская надгробная эпитафия как источник истории еврейского народа в Западной Украине и Молдове	
<i>Муратов И.</i> Основы композиции и внешний вид памятников надгробной еврейской эпитафии в Правобережной Украине и Молдове	

- Орач Б.** Єврейська освіта у Львові до початку II світової війни
- Пінчевська Б.** Єврейські художники Галичини першої третини XX століття та проблема вивчення єврейського мистецтва.....
- Преступенко Ю.** Гебрейський некрополь у Чернівцях
- Погонець О.** Єврейські книги в колекції Музею книги і друкарства України
- Подкупко Т.** Наративні джерела з іудаїки доби національно-визвольних змагань 1917-1920-х рр. у рукописних фондах ОДНБ ім. М.Горького
- Слободянюк П.** Культура й освіта євреїв Правобережжя в радянський період.....
- Шевченко Н.** Черновцы как феномен эмансипированного еврейства.....

Передмова

Поліхромії дерев'яних прикарпатських синагог у ряді пам'яток барокового монументального мистецтва України

Анотація. Дерев'яні синагоги Галичини XVIII століття були одним з найцікавіших явищ єврейської архітектури на теренах краю та й цілої Європи. Канони зображення, заповіді Тори диктували зображувальний ряд, символіку, традиції мистецтва оформлення. У той же час іконографія їх розписів має ознаки суто народного розуміння художніх завдань, що, безперечно, ріднить їх з традиціями українського народного малярства. Хасидизм як такий певною мірою знищував ту стіну, що відмежовувала єврейство від оточуючого його суспільства. Взаємовпливи культурних традицій корінного населення і єврейства мали безпосередній, більш широкий аспект.

Ключові слова: синагога, бароко, поліхромія, мистецтво.

Summary. **Nadiya Babij.** *Wooden Galician synagogues of the 18 th century were one of the most interesting phenomena of the Jewish architecture on the territory of Galicia and the whole Europe as well. Canons of portrayal and command ments Torah were dictating the ran of representation, symbol, traditions of the design art creating a unigue colour. At the same time the iconography has the feature of national understanding of artistic tasks that relates it to the traditions of the Ukrainian folk art. To some extent, hasidizm was destroying the wall which drew the boundaru line between the Jewry and its surrounding society. The mutual influence of the cultural traditions of the native population and Jewry had direct and wider aspect.*

Keywords: *synagogue, baroque, polikhromiya, art.*

Архітектурна спадщина українського Прикарпаття надзвичайно різноманітна і багата, вона формувалась протягом віків. Створена вона не тільки українцями як корінним населенням, а й етнічними мешканцями: німцями, поляками, вірменами, євреями, татарами. Їх національна своєрідність вияскравлювалася в архітектонічній творчості.

Ще наприкінці XIX ст. стало ясно, що синагоги Галичини – цінні пам'ятки історії та культури. Втрати й руйнування, пов'язані з 1-ю світовою війною, підкреслили ефемерність багатьох пам'яток. У міжвоєнний час декілька інституцій займалося документацією єврейської спадщини в Галичині. Деякі з них, зокрема Консерваційний уряд при Львівському воєводському управлінні, Кураторіум для опіки над єврейськими пам'ятками та Львівський історичний музей і Заклад

польської архітектури у Варшаві, координували дослідницькі роботи в Галичині. У їхніх архівах сьогодні зберігаються матеріали про десятки зниклих синагог. На жаль, більшість довоєнних обмірних креслень не дійшло до наших днів; дещо ліпше становище зі старими фотографіями та негативами. Найважливіші праці з питань вивчення єврейського монументального мистецтва та й матеріальної культури взагалі на землях Галичини у свій час створені польськими вченими. Тож не дивно, що предмет дослідження у них означений терміном «пам'ятки польської культури».

Першою інвентаризацією поліхромій дерев'яних синагог була робота **Людвіга Вербицького** з 1888 р. про синагогу у Яблунові, опублікована вперше у «Sprawozdaniah Komisji do Badan Historii Sztuki w Polsce» у 1891 р. [7]. Незабаром художником **Каролем Машковським** був виконаний опис та рисунки поліхромій синагоги у с. Гвіздець [6]. Питанням типологізації поліхромій дерев'яних синагог присвячені праці Шимона Зайчика [9]. **Альфред Гротте** вважав, що «старі польські дерев'яні синагоги (на історично українських землях – прим. авт.) мають поліхромії, які можна порівняти з кращими досягненнями середньовічного костюльного живопису» [3; 49]. Дослідник української культури **М. Жолтовський** зауважує, що «ці монументальні твори єврейських народних митців відображають естетичні уподобання низової єврейської суспільності, мають чимало рис, які внутрішньо споріднюють їх з українським народним мистецтвом» [11; 121]. Єдиною значною працею, присвяченою цілком дерев'яним синагогам, що була видана перед другою світовою війною, стала книга **Алоїза Брейера, Макса Айслера та Макса Грунвальда** «Holzsynagogen in Polen» [1]. У ній були використані дослідження **А. Брейера** ще 1910-х рр., описи, фотографії та частина написів на поліхроміях у Гвіздці, Ходорові, Кам'янці-Струмиловій, згадки про розписи у інших синагогах східної Малопольщі та інформація про техніку їх виконання. Для нас важливим є той факт, що у дослідженні були подані схеми композицій, систематизація зображень у поліхроміях та спроба розкриття їх змісту і походження. Значний внесок у справу дослідження і публікації єврейських пам'яток в Україні зробив американський архітектурознавець українського

походження Тит Геврик [12]. Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація» у 90-х роках організував обстеження та інвентаризацію нерухомих пам'яток єврейської матеріальної культури на теренах Західної України [14]. Проблематику синагог Західної України порушував у своїх статтях **Сергій Кравцов** [13].

Характер і культуру євреїв Східної Європи визначали євреї-ашкеназі, що мігрували сюди у кінці XIV ст. з Німеччини, Австрії і Богемії через Польщу. У кінці XV ст. Польсько-Литовська Держава запрошувала колоністів, піклуючись про заселення й економічний розвиток краю. Українські землі, захоплені Польщею, на зламі XVI–XVII ст. стали одним з найбільших єврейських осередків у світі (половина європейських євреїв) і одним з найголовніших їх культурних та релігійних центрів. Архітектура синагог є однією з найважливіших складових цієї культури, хоча з відомих причин переважно втраченою. Велике зацікавлення викликають також поліхромії неіснуючих нині дерев'яних синагог Прикарпаття.

Будівництво дерев'яних синагог розвивалось одночасно із спорудженням мурованих. Ці унікальні, шляхетної простоти й оригінальності будівлі були до певної міри найвищим досягненням містечкової культури, так само як зрубні костели і церкви були виразом сільської архітектури. Загальновизнаним є факт, що в будівництві та облаштуванні дерев'яних синагог найбільш яскраво виражена самобутність єврейського мистецтва. Вони є цілісним та самостійним явищем в історії архітектури.

Дерев'яні синагоги – це значні за розміром суцільні зрубні будівлі, увінчані високими ламаними дахами, нерідко з кількома залами. Стіни основного об'єму будівлі прорізані з трьох боків вікнами. Своім загальним виглядом, формами галерей, прибудов і особливо розвиненого даху з залами та криволінійним окресленням дерев'яні божниці мають дещо світський характер. Стіни основного зрубу, переважно вінцевої конструкції, були шальовані або оббиті гонтами, деколи для міцності стін використовувались вертикальні стійки, що обтискали бруси зрубу. Пізніші прибудови, часто каркасної конструкції, також шальовались. Найскладнішим конструктивним елементом споруди був дах і склепінчасте чи купольне перекриття головного об'єму. Характер архітектурно-конструктивного

вирішення дерев'яних синагог сформувався під впливом місцевих способів зрубного будівництва і каркасного зведення дахів. Конструкція синагоги є цікавим взірцем поєднання українських форм зрубу зі складними висячими кроквами західноєвропейського типу. Завдяки таким кроквам можна було надавати стелі вигадливих форм.

Багаті форми і пишній декор дерев'яних синагог покликані були дати відповідь ортодоксального іудаїзму на скромність хасидських синагог (у даному випадку неможливо не відмітити паралель із постановами Тридентійського Собору, що покликані були відвернути паству від реформіських течій). Ортодоксальні синагоги перекривалися багатоярусними дахами із залами, тоді як західна, північна і південна прибудови вражали грою об'ємів. Інтер'єри цих синагог перекривалися дерев'яними куполами, які часом спиралися на чотири стовпи, повторюючи схему кам'яних дев'ятипольових синагог. Ковчег Заповіту й біму часто було вкрито майстерним різьбленням і поліхромовано. Оскільки синагоги Галичини спочатку не мали бабинця, С.Кравцов припускає, що поява додаткового об'єму сакральної споруди відбулася під впливом християнського культурного середовища без помітного впливу на догматику іудаїзму [13; 8]. Лише в протилежність до виразного бабинця в церквах, пуліш з жіночими галереями у синагозі був добудовою з простим похилим дахом.

Низка настінних розписів дерев'яних синагог XVIII ст. на заході України викликає безперечний інтерес оригінальністю і художніми якостями. Ці монументальні твори єврейських народних митців відображають естетичне уподобання низової єврейської суспільності, мають чимало рис, які внутрішньо споріднюють їх з українським народним мистецтвом. Попри наслідування різних впливів місцевої архітектури, дерев'яні синагоги Східної Європи мають єдину стильову спільність. Для них характерні високі, складного силуету гонтові дахи, що ніби продовжують дахи нижчих прибудов, галереї, м'які лінії вежечок, що прикрашають фасади. Їх зовнішній вигляд був найбільш подібний до архітектури прикарпатських територій України. Поняття «карпатський стиль» є найбільш спільною архітектурною категорією, що об'єднує всі дерев'яні синагоги Східної

Європи за їх зовнішнім виглядом. Їх нагадування житлових будинків з м'якими силуетами дахів і великих галерейних будівель, прекрасних багатoverхих карпатських церков є природнім і органічним.

Найстаріша відома нам дерев'яна синагога на Прикарпатті була збудована у середині XVII ст. у Гвіздці, знищена в часи першої світової війни. Підлога квадратного у плані головного залу була одного рівня з підлогою пулішу. Дах – дворядний з заломом. Нижче були розміщені прості скісні дахи жіночих приміщень, пулішу та школи. На початку XVIII ст. старе бочковидне склепіння замінили внутрішньою *бароковою* банею.

Синагога в Яблуневі (2 пол. XVII ст.) також згоріла в часи війни. У її структуру входили квадратний зал, над пулішем були збудовані жіночі галереї. Споруда мала двосхилий дах із заломом. Всередині стеля була плоска, підлога – на один рівень нижче від підлоги пулішу. Біма, розташована на осі залу, була ближче до виходу. Зовнішній вигляд яблунівської синагоги та іншої, в сусідньому Печеніжині (2 пол. XVIII ст.), був схожий до міської забудови.

У Гвіздці поліхроміями були вкриті стіни та купол, у Яблуневі лише стіни – у часи Вербицького склепіння не збереглось, та інших згадок ми про нього не маємо.

За допомогою складного перекриття склепіння, вмонтованого у піддашся, досягалось збільшення об'єму зали і, найперше, збагачувалась його конструкція.

На зламі XVI–XVII століть з'явилися нові форми релігійного культу. Зростав містицизм. Безперечно, посилювали його біди, що спадали на польських євреїв у часі козацьких війн. Поглиблювався сакральний характер божниць, які по суті були передусім лише домами зборів – *beit knesset* (грецьк. синагога) – оскільки для євреїв святиня була лише одна – в Єрусалимі. До божниці почали відносити слова: «Яким страхітливим є це місце. Ніщо тут інше, лиш дім Божий (*beth Elohim*), це – брама Небес (*schaar hasehamaim*)» (I Мойс. 28. 17). У Яблуневі над порталом в серединному полі зображено Брану Небес. Напис, вміщений у ній, означає: «Усі брами замкнені перед нами, лише ворота сліз ще відкриті, для того кожний чоловік повинен молитись зі сльозами на очах, як цар Давид заповів: Бог дослухається до

голосу сліз наших» [7; 45–51]. Подібні «брами Небес» були зображені й в інших божницях.

У влаштуванні залів вводились елементи, що уподібнювали їх скинії та Єрусалимській Святині. Тепер арон-а-койдеш асоціювався з місцем Свята-Святих, в якому за заслоном переховували Тору. За період XVII–XVIII століть він перетворився зі скромного aediculum у багатоярусний бароковий «вівтар», а місце для Тори уподібнилось «табернакулі». Підвищення перед арон-а-койдеш та бімою відділялось від залу низькими перегородками. Балюстрада біми розвинулась у балдахін-корону. Біму та арон-а-койдеш стали прикрашати різьбою та поліхроміями.

Звичною є думка, що на єврейське мистецтво визначний вплив мала заборона другої заповіді: «Нехай не буде тобі інших богів перед лицем Моїм. Не сотвори собі кумира, ні зображення того, що на небі зверху, ні що на землі внизу, ні що у воді нижче землі».

Ця заборона мала б виключати зображення не лише людини, але і звірів, птахів, риб, навіть рослин і зірок. Однак його не дотримувались вже навіть у біблійні часи. Так, над ковчегом були розміщені херувими (Вихід 25.18 – 20; 37.7 – 9). У святині Соломона стіни та двері вкривала золочена різьба, що зображувала херувимів, пальмове листя та квіти (I Кн. Ц. 6.29 – 35). Біблійні сцени із зображенням людини відомі з мозаїк найдавніших синагог, з рисунків-мініатюр середньовічних манускриптів, стародруків. Незважаючи на те, що заборона другої заповіді багатократно повторювалась у П'ятикнижжі (II Мойс. 34.17; III Мойс. 19.4; 26.4; V Мойс. 4.15 – 18) іноді й у більш гострій формі: «проклятий, хто зробить різьблений чи відлитий кумир, образу для Господа, діло рук ремісника, і поставить його в таємному місці» (V Мойс. 27.15), єдиним безперечним табу залишалось поминання Імені Бога та Його зображення.

У першій половині XVII ст. краківський раввин **Менахем Мендел Крохмал** (1600–1661 рр.) підтвердив існування звичаю розписів стін у божницях. У другій половині XVII ст. раввин **Абрахам Абеле Гомбінер** (1637–1683 рр.) забороняв малювання підлоги і допуслав розписи склепінь.

Інтер'єри дерев'яних синагог у Ходорові, Гвіздці, Яблунові, Кам'янці було розписано численними сюжетами, запозиченими з Біблії і традиційних коментарів до неї, а також з фольклору. До композицій розписів входили молитовні таблиці, інші написи. Спосіб, у який заповнювалася внутрішня поверхня будівлі, а також художня техніка могли бути запозичені з українського стінопису, на відміну від вибору сюжетів та їхнього розташування, що глибоко корінилися в єврейському мистецтві. Мається на увазі розміщення есхатологічних сюжетів, а також зображень храмових атрибутів на східній стіні, поблизу Ковчега Заповіту, тоді як циклічні мотиви, зокрема знаки зодіаку, розташовувалися по колу, оточуючи біму. Зауважимо, що ця схема зустрічалася в розписах і дерев'яних, і кам'яних синагог. Припускають [12; 8], що такий розподіл сюжетів відображав суто єврейське уявлення про історичний час, коли Месія являється лише один раз, у майбутньому, якому відповідає східна стіна. Для порівняння зауважимо, що в християнській сакральній архітектурі поділ об'єму церкви на бабинець, наву і вівтар відповідає поділу історії на три частини, позначені двома пришествями Месії.

Поліхромії повинні були не лише прикрашати синагогу, а перш за все виконувати завдання культу – через священні тексти та багату оздобу підносити подяку Богові. Саме так розуміли своє завдання малярі. **Іцхак** син **Єгуди Лейба Гакогена** з Ярушева у 1729 році написав у Гвіздці: «все це зробила рука для воздаяння честі...». Виконання поліхромій окреслено як «святу роботу». У Гвіздці вона залишилась намальована «руками ремісника, що займається святою роботою... маляра Ізраїлю... сина **Мордехая Лісницького** з Ярушева» [1; 13–20].

Композиції поліхромій названої вище групи прикарпатських божниць були аналогічними, виходили з архітектонічного влаштування залу, розміщення в ньому арон-а-койдешу, вікон, порталу та пристінних лав. Вище лав зал оббігали аркадки, імітуючи спинки диванів; іноді вони були підписані. Площини аркадок заповнювали геометричні чи рослинні орнаменти, інколи тексти. Вище був розміщений геометрично-рослинний фриз. Поверхні стін над фризом були поділені на піонові поля. Найкраще композиції полів були зафіксовані у Яблунівській божниці. Отже, кожна стіна мала симетричний поділ. Серединне поле східної стіни

займав арон-а-койдеш. У західній стіні знаходився вхідний портал. Над ним, під вікном, що з'єднувало зал із бабинцем, були зображені «Ворота Небес» із цитованим вище текстом. Серединне поле південної стіни займало зображення великої менори, рамена якої завершувались вогниками у вигляді дзвоників. Коло менори зображено двох левів з глеками. На північній стіні зображено стіл для покладання хлібів в обрамленні піонових пілястрів – бордюр з геометризованою плетінкою, увінчаний архітектонічною надбудовою. Композиції решти піль були подібними. У них домінували тексти, оформлені аркадами та бордюрами. Архівольти аркад спирались на декоративні стовпці, кручені або гладкі колони. На східній стіні був зображений купол Святині. Над лівою аркадою південної стіни в архітектонічній композиції зображено було чотирьох звірів, що символізували текст з Талмуду: «Будь відважний, як тигр, легкий, як орел, швидкий, як олень, сильний, як лев, щоб виконати волю Отця Небесного».

Естетика бароко, що сприймала навколишній світ як великий театр життя, вплинула і на поліхромії божниць, уподібнюючи їх Шатру Заповіту і Скинії. Так, склепіння чи купол розписувались зображеннями знаків зодіаку (що, очевидно, асоціювалось ще й з 12-ма колінами Ізраїлю), зірок, рослин, що символізувало небеса, дах Шатра та райський сад. Інтер'єр Шатра символізували зображення заповітних предметів. На арон-а-койдеш, стінах та склепіннях зображувались скрижалі, менора, стіл для покладення хлібів, посуд для омивання рук, баранячий ріг (шофар), музичні інструменти, пальмові гілки (лулав), плоди етрог, стовпи Боаз та Яхім.

На східній стіні чи частині склепіння над нею зображували Святиню чи стіни Єрусалиму, щоб підкреслити зв'язок із Землею Обіцяною, виразити жаль по її втраті та сподівання на повернення до неї, вказати напрям, у якому належить підносити молитви. Іноді Єрусалим зображали на спині Левіафана. Чудовисько риба-звір Левіафан символізував зло, що буде переможене з приходом Месії, або знак вічності, якщо кусав себе за хвіст. Таке зображення нам відоме з Гвіздця, Ярушева.

У більшості божниць у другій половині XVII ст. на західній стіні зображувалось місто вздовж ріки, над берегом якої на деревах висіли музичні інструменти. Це відображало ілюстрацію 136 псалму: «Над ріками Вавілону – там сиділи ми та плакали, згадуючи Сіон. На вербах у краю тім розвісили ми наші арфи».

Тим не менше в усіх цих сюжетах не було зображення людини. Якщо ж воно усе ж таки було необхідним, прийнято було використовувати натяки: у Зодіакові замість «діви» зображували руку з букетом, шиттям чи музичним інструментом, «близнят» символізували дві руки, повернуті у різні боки, вбрані в різні рукави і з різними предметами в них, «стрільця» –рука з луком. Іноді, зображуючи людину, малювали фігуру без голови, без обличчя чи розвернену спиною.

Швидше за все, зображення рослин, звірів та людини втілювало певні символи не як подобу живих істот, а як метафоричне представлення цитат із Біблії та Талмуду.

Макс Грунвальд у своїй праці зробив спробу дослідити деякі символи [1]. Якості, яких мав дотримуватись правовірний, крім названих вже вище чотирьох звірів, символізували: пелікан – чистоту, сова – мудрість, журавель – побожність, зебра – швидкість, білка – цнотливість, слон – терплячість. Лев, крім усього іншого, був символом колін Іуди та Ізраїлю. Пари геральдичних левів у картушах підтримували скрижалі, менори, так звані «вазони» з «деревом життя», написи, які знаходились біля «Небесної брами». Таку ж роль виконували зображення грифонів, єдинорогів, ведмедів. Ведмідь, що лізе на дерево за медом, символізував солодкість вивчення Тори, білка з горіхом – трудність, пов'язану з цим. Орел символізував материнську любов, а разом і Божу опіку над Ізраїлем. Яструб, що розриває домашню птицю, вовки та лиси з ягнятами у зубах символізували гріх, що вириває вірного з грона благословенних. Грунвальд стверджував, що зображення в іудаїзмі двох гусей чи лелек, переплетених шиями, медальйона з трьома зайцями із з'єднаними вухами чи трьох риб з однією головою, більш того, пелікан, що годує пташенят своєю кров'ю, привнесені у поліхромію божниць із християнської

іконографії (додамо також, що використання сцени «Пелікан» у XVIII ст. було надзвичайно розповсюдженим в українській народній іконографії).

Серед зображуваних рослин важливу роль відігравали: дерево пізнання добра і зла, дерево життя та райський сад. Найчастіше зображувалась виноградна лоза – символ ізраїльського народу. Пальмові гілки лулав, райські яблука, гранат чи цілі букети пальмових гілок, мірти, верби та етрог нагадували плоди втраченої землі, жертвенні дари, одночасно виражали верховенство Бога над світом.

М. Жолтовський зазначає, що так само як об'ємно-просторова структура та *архітектурно-конструктивна система дерев'яних синагог Галичини* (про що говорилось вище) *формувалась під впливом витворів українського будівництва, декоративні розписи теж зазнали впливу українського монументального живопису. Адже у них характер розписів залежав від архітектурних членувань. Основа бані, її грані, паруси підкреслювались обов'язково орнаментальними смугами, аналогії чого бачимо в поліхроміях українських церков* [11; 121].

Хоча мотиви стилізованого ренесансного аканта, різноманітних квітів і вазонів і є надзвичайно близькі до української орнаментики, однак вони мають орієнтальний «арабесковий» характер. Це враження посилюється наявністю великих декоративних картушів і клейм, окреслених в суто східний спосіб. Площинний, непластичний, дрібний орнамент, порівняно з усім оздобленням, ще більшою мірою викликає асоціативні уявлення зі східними зразками [11; 121], нагадує оздоблення аплікаціями східних наметів. Цей ефект у Ходорові та Гвіздці ще більше підсилений поліхроміями склепінь. У Ходорові квадратне у плані склепіння розписане, як килим із бордюрами. У центрі було вміщене згадуване вже вище символічне зображення Божої опіки над Ізраїлем – двоголовий орел у зодіакальному крузі. У Гвіздці внаслідок перебудови на поч. XVIII ст. вмонтоване багатоярусне склепіння, вивершене сліпою латерною, що саме по собі було праобразом намету. Небо нагадувало зображення зодіакальних знаків під латерною. Як і у Ходорові, у Гвіздці в чаші бані знаходились медальйони з написами і зображеннями звірів, вазонів із квітами на тлі рослинних галузок,

архітектонічний поділ підкреслювали горизонтальні смуги з листя, шнурів, френзлів.

Згадані у статті нечисленні об'єкти «сакральної» архітектури євреїв Прикарпаття, про які нам вдалося віднайти документальні відомості, є свідченням явища, значення якого важко не оцінити. Стверджуємо, що оздоблення поліхроміями залів божниць було характерне для східних територій Речі Посполитої (через що й здобуло своє означення в літературі як «польських» божниць) і навіть далеко за їх межами, де їх зводили емігранти з Галичини – галиціонери. Так, Лукомський зауважує: «У Західній Європі, як доведено, лише кілька синагог у південній Німеччині були декоровані поліхроміями. Муровані синагоги ніколи не були так декоровані» [5].

І наостанок наведемо прекрасну характеристику суті *стилю низового єврейського бароко*, яку дав драматург, письменник та літературний критик Йехескель Добрушин: «... єврейський лев, пантера чи бик упізнавані не будовою тіла, натуралістичним виглядом чи своїми матеріальними рисами, вони є перш за все творіннями духа, символами та абстракціями. Вони не з'явилися з лісу чи з поля, а з байки та єврейського кабалістичного фольклору. Це священні звірі Кабали, легендарні леви і пантери з трону Соломона, творіння небесних сил» [Цит. за: 4, 29].

Список використаних джерел та літератури

1. Breier A., Eisler M., Grunwald M. Holzsynagogen in Polen. – Baden bei Wien, 1934.
2. Davidovicz d. Wandmalereien in alten Synagogen – Das Wirken des Malers Elieser Sussmann in Deutschland. – Hannover, 1969.
3. Grotte A. Deutsche, bцmische und polnische Synagogenbauten vom Anfang bis XIX Jahrhundert. – Berlin, 1915.
4. Krajewska M. Cmentarze zydzowskie w Polsce // Polska sztuka ludowa. – ossolineum: Wydawnictwo PAN, – 1989. – N 1–2. – S. 29.
5. Loukomsky G. The Jewish Art in the European Synagogues. – London, 1947.
6. Mackowski T. Polskie tkaniny i hapy XVI – XVIII wieku. – Wrociaw, 1954.

7. Sprawozdania Komisji do Badan Historii Sztuki w Polsce, – Krakow: PAU, – 1891. – T. IV. – S. 45–51.
8. Wyganowska W. O odkryciu polichromii bożnicy drewnianej w Gwoźdźcu pod Koiomyja // Pocznic Historii Sztuki, T. XVIII. – Ossolineum, 1988.
9. Zajczyk Sz. Architektura barokowych bożnic murowanych w Polsce. (Zagadnienia i systematyka materialy zabytkowego) // Biuletyn naukowy, wydawany przez Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej. – Warszawa. – 1933. – Nr 4. – S. 186–195.
10. Геврик Т.// Пам'ятки України. – 1996. – №2.
11. Жолтовський М. Монументальний живопис на Україні XVII – XVIII ст. – Київ: Наукова думка, 1988
12. Кравцов С. Синагоги Західної України // www/geocities.com/karkaina22.
13. Синагоги України // Вісник Укрзахідпроектреставрація. – Число 9.

УДК 746.1(=411.16)(477)

Людмила Байбула

Колекція єврейських вибіжок у Львівському музеї етнографії та художнього промислу

***Анотація.** Автор ставить своїм завданням увести в науковий обіг термін вибійки – домоткані, декоровані кустарним способом тканини, орнаментовані єврейськими ремісниками за допомогою дерев'яної різьбленої дошки. Проаналізовано орнамент та техніку розпису цих тканин, виявлених автором у фондовій збірці Львівського музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Географія походження вибіжок – територія сучасної Львівської та Івано-Франківської областей, хронологія – кінець XIX – поч. XX ст.*
***Ключові слова:** вибійка, димкар, єврейський ремісник.*

***Summary.** Ludmyla Baybula. Collection of Jewish “vybiyok” in Lviv Museum of Ethnography and Crafts. The author's aim is to launch into academic circulation the term “vybiyka” (printed textile) - decorated woven home made fabrics which Jewish craftsmen ornamented with the help of a wooden carving plate. The author has analysed the ornament and the painting technique of these fabrics which she discovered in the archives of Lviv Museum of Ethnography and Crafts of the Institute of Ethnology*

of the National Academy of Sciences of Ukraine. Geographically "vybiyka" originated from the territory of modern Lviv and Ivano-Frankivsk regions; chronological frame is late XIX – early XX centuries.

Key words: "vybiyka", "dymkar", Jewish craftsman.

Жодних досліджень про єврейську вибійку чи вибійку, декоровану єврейським ремісником, окрім спорадичних згадок, немає. Ця проблематика на сучасному етапі залишається на маргінесі, поза сферою зацікавлень дослідників народної культури. Натомість є достатньо літератури про українську народну вибійку як галузь декоративно-прикладного мистецтва, тому основні характеристики предмету нашого дослідження черпатимемо саме з цього джерела.

17 травня 1934 року відкрився Єврейський музей у Львові. Він діяв до 1939 року. Музей очолив художник-живописець, знавець єврейської старовини **Людвіг Лілле**. Крім ритуальних виробів зі срібла, тканин XVIII–XIX ст., колекції ілюмінованих кетуб зі збірки **М. Райхенштейна**, що було чи не основним стержнем експозиції, у музеї були широко представлені вироби, близькі домашньому побуту: фаянсові предмети з Любичі Королівської, витинанки („рейзеле”) зі звичайного паперу та тканини („вибійки”), декоровані єврейськими майстрами (з 56-ти центрів) [2, 273]. Саме про останні й піде мова в нашій розвідці. Речі ці в основному успішно пережили перипетії різних лихоліть, у тому числі і військових, бо не були ні сконцентровані, ані систематизовані як певна цілісна збірка юдаїки. Вони були розпорошені серед тисяч інших експонатів, виготовлених в інших країнах, але близьких за матеріалом. На сьогодні колекція вибійок знаходиться у Львівському музеї етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України (далі – МЕХП). Це – фонд тканин, загальна кількість експонатів – 112 штук, датовані переважно кінцем XIX – початком XX ст. [1]. Предмети колекції походять в основному з теперішньої Львівської та Івано-Франківської областей. Львівська область представлена такими містами, як Буськ, Броди, Підкамінь, Самбір, Дрогобич, Жидачів; районами – Сокальським, Золочівським та Старосамбірським. Іванофранківська область – Болеховим; дві вибійки походять з Тернопільської області та двадцять одна – без визначеної географії.

Вибійка, розпис (вибивання, набійка, друкування, мальованка, димка, синильниця) – це тканини з візерунками, нанесеними за допомогою різьблених дошок (форм, печаток, степлів); декорування тканин, коли орнамент утворюється не в процесі ткання, а наноситься на готову тканину, друкується. Дослідники вибійки часто називають її народною графікою. Відмінність назв обґрунтовується різними техніками вибивання узорів, періодами виготовлення та побутування в окремих регіонах України. Наприклад, оздоблені ручною вибією тканини називалися димками на Наддніпрянщині й Поділлі, мальованками – на Львівщині, друкованими – у західних районах Дрогобиччини. У «Великому тлумачному словнику української мови» знаходимо такі пояснення цих термінів: «Вибійка – тканина з візерунком, що наноситься вручну за допомогою різьбленої чи набірної дерев'яної дошки»; «Димка (застарілий термін) – товста бавовняна тканина, переважно смугаста»; «Мальованка – спідниця з полотна, розмальованого кустарним способом».

У фондівій збірці МЕХП вибійки наклеєні на шматки картону і мають розмір прямокутників приблизно 22 см на 30 см, це лише маленькі фрагменти тканин. На них, як і в обліковій документації, відсутня інформація про виробника, лише зазначено місце походження. Проте нам пощастило віднайти у запасниках фонду необлікований експонат – вибіюку значних розмірів – 95 x 76 см. На зворотній стороні цієї тканини є чорнильна печатка «Muzeum Żydowskiej Gminy Wyznaniowej we Lwowie» та ім'я і прізвище виробника – **Мендель Літтер**, Самбір. Друк – чорний і жовто-цегловий з двох дошок (фото 1). Ця знахідка підтвердила тезу про походження аналізованих музейних предметів саме з колишнього львівського Єврейського музею.

Оскільки вибієчасті тканини використовувались переважно для пошиття спідниць, то за останніми в народі закріпилась назва „димки”, „мальованки”. Цікаво, що єврейських ремісників, які виготовляли вибійки, називали „димкарями”. Мені вдалося віднайти декілька згадок про них, зокрема у брошурі Музею єврейської віросповідної громади у Львові, що вийшла у 1937 році за редакцією Людвіка Лілле (**Людвіг Лілле** – художник по живопису, директор Єврейського

музею у Львові з травня 1934 по жовтень 1939 р.). „Жидівський „димкар” був колись дуже популярною постаттю в кожному селі і містечку Східної Малополющі. На полотні, яке приносили до нього селяни, вибивав з дошки візерунки в голубому, чорному і червоному кольорах. У міру того, як фабричні вироби проникали в село, закінчилася праця і значення димкарів. Старші ремісники вмирили, дошки нищились...” [5, 7].

Друга згадка – у виданні 1873 р. *Galicja i wystawa powszechna w Wiedniu*, де була цікава замітка про селянський хатній промисел: “ Дівка на Русі дбає про свою пряжу і вовну, несе до сусіди, щоб та пофарбувала. Потім несе до родичів, якщо не вміє, щоб ті зробили гарну кольорову верету (товста, груба тканина) і шматок полотна. Верети ховає до скрині і виглядає жидка, що відвідує село один або два рази на рік, який виготовляє мальованки, а дівка вибирає собі візерунок і каже собі вибивати димки” [3, 15].

Ще одну цікаву згадку про „димкарів” зафіксував у своїх нотатках мандрівник **Лехрфрейд**, який подорожував Східною Галичиною на початку ХХ століття: „Зовсім невідомий у Західній Галичині промисел, у якому задіяні так звані димкарі, що фарбують за допомогою відповідних шаблонів вироби з полотна, одяг селян. Рукоділля те йде до занепаду, бо селяни охоче купують матеріал в магазинах. Праця такого димаря є кропіткою, бо він не може обмежитись близькими (сталими) клієнтами і мусить з цілим верстатом кружляти по селах, щоб заробити на тиждень пару корон. Малий заробіток 6–8 корон він має лише тоді, коли одночасно заробляє склярством. Для ілюстрації економічного становища місцевих жидівських ремісників нехай послужить той факт, що найбільш добре „влаштовані” жіночі кравці не заробляють більше 12 корон на тиждень” [4, 6].

Очевидно, що назва ремісничого фаху „димкарство” походить від назви спідниці «димка», тканину для пошиття якої декорували як християнські, так і єврейські майстри. Відомо, що в Україні до першої світової війни заходжі купці-мінйяли також звалися "димкарі", а спідниця – "димка", бо придбана у димаря (шумерський купець-мінйяло також називався „димкар” бо ходив від дима (дому) до дима (дим-дім-хата).

Отож, маємо єврейського димкаря, який мусів зі своїм верстатом кружляти по селах і декорувати домоткані тканини, виготовлені переважно з льону і конопель. Треба зазначити, що вибійчасті тканини були популярні передовсім серед сільського бідного населення, служили як замітники фабричних тканин, візерунок яких майстри намагались наслідувати. Масового поширення вибійка набула на початку XIX ст. на Київщині і в західних областях України. Тогочасні майстри досконало володіли технікою вибійки, працюючи у примітивних майстернях з дуже простими знаряддями виробництва: стіл, вибивні дошки і олійні фарби.

Орнаментация вибивних дошок та колір були основними факторами у створенні художнього твору. Дошки були виготовлені з деревини груші або липи. Спочатку намічали контури рисунка олівцем, а потім різали дошку спеціальними різцями, які виготовляли самі майстри чи купували у різьбярів. Для вибійки в основному застосовували натуральні барвники. Так, фарби чорного кольору виготовляли із сажі хвойної деревини, синього – із суміші настою індиго і свинцевого білила, коричневого – із суміші вохри та свинцю. Майстри славились вмінням виконання вибивних дошок з чітким контуром орнаментальних мотивів і досконалою побутовою композицією.

Найпоширенішою була техніка вибійки, при якій на орнаментовану рельєфним різьбленим орнаментом дошку накладали тонкий шар фарби і ретельно її розтирали по всій площині. Потім на дошку накладали вологе полотно і зверху валиком прокочували з одного кінця до другого і назад. Після нанесення орнаменту на полотно його знімали з дошки і підвішували на дерев'яну жердку для просушування. Кількість вирізьблених дошок залежала від кольорової гами орнаменту: для кожного кольору окрема дошка. Спочатку вибивали на полотні один колір, просушували, а потім по черзі інші кольори.

Була й інша техніка. Майстри досконало володіли так званим резервним способом вибійки, при якому орнамент на тканину наносили з вибивної дошки не фарбою, а розчином вапна. Після цього тканину фарбували звичайним холодним способом, зануривши на кілька годин у бочку з розчином барвника. Фон тканини забарвлювався, а орнамент, вкритий густим шаром вапна, – ні. Потім тканину

вимочували ("відквашували") в розчинах, знімали шар вапна, сушили і прасували. У такий спосіб виготовляли вибірку із забарвленим фоном. Такі вироби в народі називали "димками". Найчастіше вибірки фарбували в синій колір настоєм індиго. Дуже ефектні "димки", в яких поєднуються два кольори – синій фон і білий орнамент (фото 2). Ще одна техніка, коли дошка була набита дротиками. Такі спідниці називали „дротанями” (фото 3). Орнамент на них – смугастого укладу у вигляді сильно геометризаних форм галузок з квітами та 6-тираменними розетами. Вільні місця заповнені крапками. Ці розети дуже подібні до зірок Давида – своєрідне вкраплення єврейського мотиву у цей фітоморфний декор.

Але, як відомо, пошук окремих елементів декору і виокремлення їх з цілісності візерунку завжди є небезпечною процедурою. Тому будемо говорити про окремі композиції орнаменту, які, на нашу думку, є перенесені з єврейської традиції. Загалом це будуть лише 6-тираменні зірки (фото 4) або ж 6-тираменні квіти та розети (фото 5), вкомпоновані в сильно геометризаний орнамент. Ще один цікавий зооморфний орнамент – пави, розміщені рядами, зображені в профіль, одна за одною, – близький єврейській традиції (фото 6).

Щоб створити цілісне уявлення про колекцію, спробуємо класифікувати її предмети: за технікою виконання, орнаментом, кольоровим забарвленням та цільовим призначенням тканини. За технікою нанесення рисунку вибірки поділяються на димки (про які вже йшлося вище) та такі, що виконані методом зверхнього вибивання. Тут використовували як одну дошку, так і подекуди одразу дві, у результаті чого вибірка ставала двоколірною (фото 1. МЕХП. ЕП 813, фото 7).

Були випадки, коли використовували одну дошку, але у два прийоми – орнамент у косу решітку. Оформлена тканина використовувалась для чоловічого одягу, на штани і кабати. Перший раз дошка клалась паралельно ниткам основи-портка, фарбу підсушували, тоді клали дошку другий раз під кутом (фото 8).

Щодо орнаменту, то чітко рослинний та геометричний зустрічається рідко, найчастіше – переплетення цих двох мотивів. Забарвлення вибірок переважно чорне та темно-синє, рідко – двоколірне (чорно-цеглове, чорно-червоне).

Призначення вибійчастих тканин колекції – пошиття жіночих спідниць та фартухів, чоловічих штанів і кабатів.

Загальновідомим фактом є те, що євреї виконували багато послуг для неєврейського населення, яке проживало в малих містах та їх околицях. Такі послуги охоплювали як торгівельну, так і ремісничу сфери в майже однакових пропорціях. Дуже часто ремісники-прикладники починали займатись тими чи іншими роботами випадково або ж тимчасово, все залежало від попиту на конкретні послуги. Існував взаємний обмін ремісничих послуг та рух готових виробів з однієї етнічної групи до іншої.

Щоб вироби швидко знайшли збут, вони повинні були задовольняти естетичні вимоги клієнта, споживача з іншої сусідньої групи. Тут слід зазначити, що естетичні взірці чи моделі етнічних груп, що проживали по-сусідству, були зовсім різними. Тому єврейський виконавець повинен був повністю пристосуватись до не своїх, і навіть чужих собі вимог. Не було це для нього простою справою, адже він жив все-таки в ізольованій, власній спільноті та був оточений предметами релігійного культу, що відображали інші естетичні цінності, котрі виходили з традиції, більше того, які були показником єврейської традиції. Тому, приступаючи до декорування тканин, призначених для християнського населення, ремісник-прикладник мав повністю відійти від близьких йому зразків єврейської символіки і творити діаметрально інші орнаменти. Така творчість давала йому хліб і він продовжував її часто протягом цілого життя. Однак, підсумовуючи всі вищенаведені факти, потрібно наголосити, що обидві культури, які протягом тривалого часу існували поряд, не могли розвиватись у повній сепарації. Мусили існувати певні елементи, що проникали з однієї культури до іншої. Ще одним доказом цьому стала виявлена нами колекція вибійок, в орнаментальному декорі якої переплелися елементи сусідніх культур. Такий синтез, ймовірно, був присутній і в інших народних ремеслах та проявах художньої творчості села та містечка, змінюючи локальну традицію та залишаюць тривалим елементом дійсності.

Список використаних джерел та літератури

1. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Інв № 23580-23702.
2. Петрякова Ф. Иудаика в музейном ландшафте Львова: конец XIX–XX ст. // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в XX столітті: Зб. наук. праць. Матери конф. 28–30 серпня 2001 р. – Київ, 2002. – С. 271–277.
3. Galicja i wystawa powszechna w Wiedniu. Luźne myśli rzucone ludziom dodrej woli. – Lwów, 1873. – 30 p.
4. Lehrfreund M. Powiat polityczny Rawa-Ryska / Wrażenie z podróży po Galicyi // Wschód. – 1901. – № 29. – P. 4–6.
5. Muzeum Żydowskiej Gminy Wyznaniowej we Lwowie M. Bernsteina 12. – Lwów, 1937. – 8 p.

Фото 1. МЕХП. Інв. № ЕП 813.

Фото 2. МЕХП. Інв № ЕП 23619, ЕП 808 – автор Лейб Рубін (Гологори) – необлікований предмет.

Фото 3. МЕХП. Інв № ЕП 23691. Буськ.

Фото 4. МЕХП. Інв № ЕП 23618 і інв. № ЕП 23663 - Болехів, інв. № ЕП 23666 – Дрогобичина, інв. № ЕП 23585, ЕП 23603, ЕП 23606, ЕП 23614, ЕП 23611.

Фото 5. МЕХП. Інв № ЕП 23607, ЕП 23617 Болехів, ЕП 23642 Болехів, ЕП 23689 Болехів.

Фото 6. МЕХП. Інв № ЕП 23635

Фото 7. ЕП 680 Підкамінь- необлікована, ЕП 813 Самбір, необлікована, ЕП 23621, ЕП 23594, ЕП 23695, ЕП 23623

Фото 8. МЕХП. Інв № 23670 Львів. обл., ЕП 23673.

Фото 1. МЕХП. ЕП 813 – необлікована вибійка

Фото 2. МЕХП. Інв № ЕП 23619

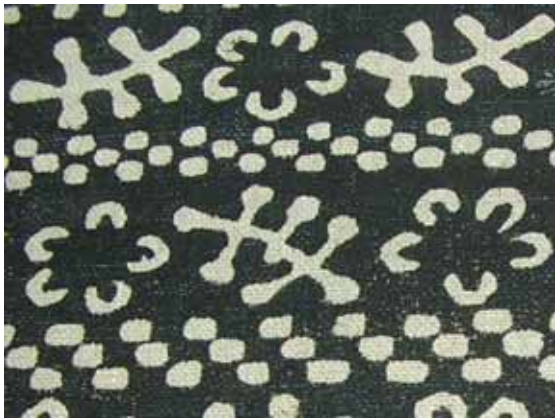

Фото 3. МЕХП. Інв. № ЕП 23691. Буськ.

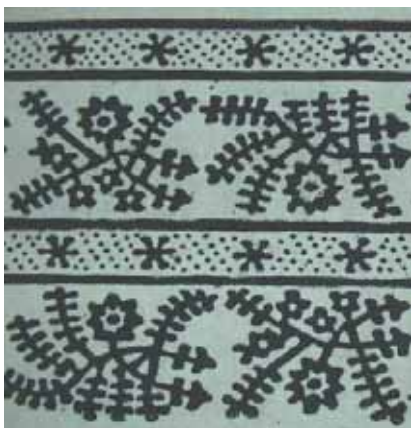

Фото 4. МЕХП. Інв № ЕП 23618. Болехів

Фото 2. МЕХП ЕП 808, автор Лейб Рубін (Гологори), не облікована вибійка

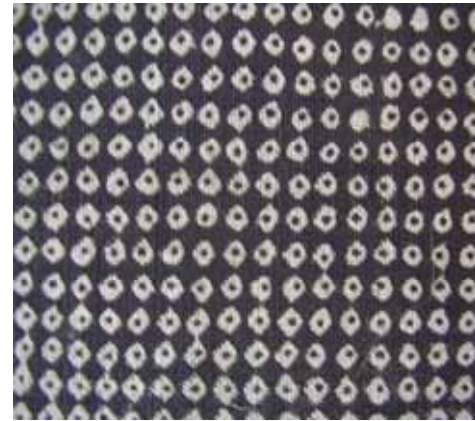

Фото 4. МЕХП. Інв № ЕП 23663. Болехів

Фото 4. МЕХП. Инв № ЕП 23666 Дрогобичина

Фото 4. МЕХП. Инв № ЕП 23585

Фото 4. МЕХП. Инв № ЕП 23603

Фото 4. МЕХП. Инв № ЕП 23606

Фото 4. МЕХП. Инв № ЕП 23614

Фото 4. МЕХП. Инв № ЕП 23611

Фото 5. МЕХП. Інв № ЕП 23607. Буськ.

Фото 5. МЕХП. Інв № ЕП 23617 Болехів

Фото 5. МЕХП. Інв № ЕП 23642. Болехів

Фото 5. МЕХП. Інв № ЕП 23689. Болехів

Фото 6. МЕХП. Інв № ЕП 23635. 1901 р. Західна Україна

Фото 7. МЕХП. Інв № ЕП 23621

Фото 7. ЕП 23680 Підкамінь

Фото 7. МЕХП. Інв № ЕП 23594

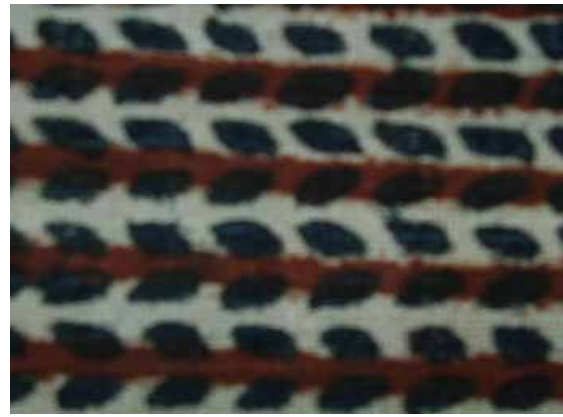

Фото 7. МЕХП. Інв № ЕП 23595

Фото 7. МЕХП. Інв № ЕП 23633

Фото 8. МЕХП. Інв № ЕП 23670. Львівська обл.

МЕХП. Інв № ЕП 23673. Львівська обл.

УДК 94(=411.16)(477.83),,19”

Людмила Байбула

Праведники народів світу у Жовкві

***Анотація.** У статті йдеться про жовківчан, які в роки Голокосту рятували євреїв від неминучої загибелі. Серед рятівників – як офіційно визнані Праведники народів світу, так і несправедливо забуті імена, вчинки яких були виявом особистої відваги, що межувала з героїзмом. У результаті опитування свідків Шоа у Жовкві, проведеного автором, виявлено нові, підтверджені різними джерелами, факти рятування євреїв мешканцями Жовкви.*

***Ключові слова:** праведники, євреї, рятувати.*

***Summary.** Ludmyla Baybula. “Righteous among the Nations” in Zhovkva. The article tells about Zhovkva residents who at the time of Holocaust saved Jews from certain death. Among the savers who are officially recognized “Righteous among the Nations”, there are unjustly forgotten names of people whose actions revealed personal courage on the edge of heroism. As a result of performed by the author interviewing of Shoah witnesses in Zhovkva, there were found new sources of proof of the facts that residents of Zhovkva saved Jews.*

***Key words:** Righteous among the Nations, Jews, to save*

Політика тотального знищення цілого народу, сам лише факт приналежності до якого обумовлював смерть, безумовно виокремлює Катастрофу в історії людства у своєрідний феномен. Необхідною передумовою для розуміння та осмислення цього феномену, як і українсько-єврейських взаємин під час окупації,

має стати їх дослідження, окрім загального та регіонального, на індивідуальному мікрорівні. Останній на наш погляд передбачає звернення до «живої історії» як своєрідного відображення причин та наслідків трагедії народобивства у свідомості її сучасників та їх нащадків. Свідчення таких людей, як і саме їх існування, є унікальним явищем, зважаючи на те, що корінне населення Східної Галичини фактично перестало бути суб'єктом історії внаслідок демографічної катастрофи 40–50-х років і становить на сьогодні лише мізерний відсоток передвоєнної кількості мешканців.

«Хто рятує одне життя – рятує цілий світ» – такі слова викарбувані на медалі та дипломі пошани Праведників народів світу, їх прізвища присутні також на стіні пошани в Алеї Праведників Національного меморіалу катастрофи і героїзму в Єрусалимі (Яд ва Шем). Це люди, які, ризикуючи власним життям та життям своїх найближчих, дітей та батьків, рятували євреїв від неминучої, здавалось, смерті в роки нацистської окупації.

Згідно з даними на 1 січня 2007 року, Україна посідає почесне четверте місце (2185 Праведників) після Польщі, Нідерландів та Франції. У цьому списку є троє осіб, доля яких пов'язана з містом Жовквою. Хоч вони не корінні жовківчанки і рятували євреїв далеко поза Жовквою, місто гордиться ними, бо тут вони провели частину свого життя і були поховані. Одна з них – **Кривенченко Лідія Миколаївна** (1903–1997) (фото 1.) – 1995 р. отримала звання Праведника. Під час окупації проживала разом із 12-тирічним сином в м. Богодухові Харківської області. Переховувала єврейку **Ольгу Наумівну Брагіловську**, яка була родичкою її земляків, що до війни проживали у Харкові. Утікаючи з Харкова, Ольга прийшла до Лідії в Богодухів (вона навіть не знала точної адреси; дівчину привели учні Кривенченко Лідії, яка працювала тоді вчителем історії в місцевій школі). Дозволю собі зачитувати фрагмент спогадів Кривенченко Лідії, написаних у лютому 1995 р., люб'язно наданий її родиною: «...Коли у Харкові німці оголосили, щоб усі євреї з'явилися на завод, то батько і мати Олі пішли, а Олю не пустила подруга Алла з сім'ї **Щербак** (вона була зв'язана з партизанами). На заводі тоді євреїв розстріляли

близько 30 тисяч. Залишатися Олі в Харкові було небезпечно. Вирішили, щоб вона пішла в м. Охтирку, де були родичі чи знайомі **Щербак**. Документів в Олі ніяких не було. Вона повинна була казати, що її по дорозі обікрали, забрали речі і паспорт. По дорозі в Охтирку вона зайшла в Богодухів, знайшла мене і прожила у мене до кінця 1941 року. Але їй потрібен був документ. Що робити? Як поступити? А тут ще один знайомий зустрів мене й питає: «Хто це у тебе живе?» Я відповіла, що родичка. А він, мовляв, щось раніше їх у тебе не було... Це мене насторожило. Я вирішила піти в комендатуру. Коли я з Олею збиралися йти, сказала 12-тирічному синові, якщо ми не повернемося, щоб він пішов до бабусі. Оля залишилася на вулиці, а я зайшла в комендатуру. У приймальній сиділа вчителька німецької мови (німка з Поволжя). З нею я працювала один час в одній школі. Я розповіла їй, що мені потрібно. Вона пояснила коменданту моє прохання, мовляв: потрібні документи для моєї родички, яку пограбували. Він, вказуючи на мене, сказав: «А може, вона партизанка?». Однак секретар запевнила його, що я – учителька місцевої школи, з якою вона працювала, і комендант дозволив видати посвідчення. Можна сказати, пощастило? Але, очевидно, така була спочатку доля. Так Оля з **Ольги Наумівни Брагіловської** стала **Ольгою Миколаївною Гончаровою**. Звичайно, коли б був хтось інший, а не вчителька німецької мови, могло бути гірше... Ось так все просто вийшло, але це так здається тепер, а тоді??? Що було далі? Оля вирішила перейти лінію фронту і їй це вдалося, після війни повернулася у Харків, де живе і сьогодні» [2, 79–80].

Дві інші жінки – мати і донька **Мекелито Зінаїда** (1900–1990) та **Цвірко Любов** (1923–2006) почесне звання Праведників отримали у 1997 році за врятування єврейської родини у Кривому Розі Дніпропетровської області. Ці відважні жінки самі під підлогою влаштували схованку і протягом 2,5 років безкорисливо, наражаючи власне життя на небезпеку, переховували чотирьох євреїв – **Муравського Бориса, Гдалевіча Веніаміна** та сестер **Січка** [2, 20].

Мені пощастило бачити та спілкуватися з праведниками ще у 1995 р., коли я готувала свій дипломний проект, присвячений знищенню Жовківської єврейської

громади в роки другої світової війни. Здавалось, сьогодні шукати таких людей запізно. Проте в процесі дослідження вдалося виявити підтверджені факти рятування євреїв місцевим українським населенням. Усі вони офіційно не визнані, але це не применшує героїчних вчинків цих людей і не заважає називати праведниками народів світу. Серед них – **Анна Слюсар** (1919–2005) (фото 2), переховувала **Ізака Шпріцера**, який проживає у Бразилії (фото 3). Її донька охоче надала післявоєнну переписку Анни з дружиною **Ізака Манею**. У листах сім'я Шпріцерів називає Анну сестрою, добродійкою, рятівницею. Дізнаємось, що вона віддала Ізакові документи свого першого чоловіка **Стаха Василицького**, який несподівано помер у 1942 році. Згідно із свідченнями нині покійної Анни з Ізаком, жінка росла тут з дитинства, жили по-сусідству в одному будинку. Дізнавшись про чергову акцію, вирішила переховати Ізака. «Він не був подібний на єврея, мав так звану «арійську зовнішність». Коли навідувались німці, говорила, що це її брат Стах (Анна одягнула Ізака у вишиту сорочку покійного чоловіка). Коли німці почали заганяти євреїв в гетто, я через знайомих відправила його на Волинь у безпечне місце» [2, 4]. Анна дуже переживала, адже розуміла, що своєю поведінкою наражала на небезпеку життя батьків та маленької донечки. У 1944 р. після визволення міста Ізак повернувся у Жовкву разом з молодою дружиною (родом з Іваничів). Казав, що хоче виїхати за кордон. Вже від'їжджаючи, попросив свою рятівницю дати йому свою золоту обручку, оскільки не мав зовсім грошей у далеку дорогу. У 1946 р. надіслав листа і повідомив, що живе у Бразилії, у Ріо-де-Жанейро, дякував за обручку, розповідав, що вона багато разів виручала їх (коли не було грошей, то Ізак здавав її в ломбард). Доповнюють цю історію свідчення племінниці **Анни Слюсар Савченко Любові** 1936 р., отримані нами вже 2008 року. Респондентка розповіла, що коли євреїв почали забирати в гетто, **Мендель Шпріцер** попросив у Анни для свого єдиного сина Ізака паспорт її померлого чоловіка. Анна спочатку дуже боялась, бо виховувала малолітню донечку, але після переконувальних власних батьків, з якими разом проживала, зважилась на цей вчинок. Усе відбувалось дуже швидко, не було часу на роздуми. Батьки Іця вклеїли його фото у

паспорт чоловіка Анни. Самі вони загинули, йому ж вдалося зберегти життя, переховуючись у будинку тітки [2, 66].

Наступну історію **Розалії Пирської** (1911–1973) розповіла її донька **Довганик Любов** 1939 р. н. **Розалію** арештували за те, що її чоловік переховував євреїв на горищі їх власного будинку. Знала про це і мамина сестра, чоловік якої, поляк за національністю, і виказав німцям їх таємницю. Мені пощастило знайти підтвердження цієї історії в протоколах спеціального суду /Sondergerichte/, який розглядав кримінальні справи місцевого населення. Ці справи стосувались людей, засуджених лише за переховування і допомогу євреям. Прізвища донощиків, як правило, відсутні. Характерна деталь: майже у кожній справі зустрічаємо вимагання слідства, попри всякі заперечення оскаржених, зізнаватися їх у тому, що від євреїв вони одержували гроші, цінності, інші матеріальні блага. Як виявилось, **Розалію** було заарештовано 18 червня 1944 року. Її звинуватили у тому, що вона начебто з січня по квітень 1943 року разом з чоловіком переховувала подружжя **Шнайдерів** з сином. Чоловік та євреї не арештовані, їх розшукують. Свідки – подружжя **Куфнерів**. Дружина заперечує вину підсудної, бо та "не знала, що чоловік переховував євреїв на горищі будинку. Речі, які продавала Пирська, не були єврейські. Вона перепродувала щось, бо заробляла дітям на прожиття. Пан Куфнер не може сказати, чи винна Розалія, бо не знає, чи продавала Пирська речі, щоб годувати євреїв, але бачив, як тяжко вона стягалася на проживу для дітей" [1, 184]. **Розалію** за відсутністю обвинувачувальних доказів було звільнено, проте її чоловіка німецькій владі так і не вдалося упіймати. Не повернувся він додому і після війни. Доля цього чоловіка не відома і дочці **Любові**.

Ще одна історія, занотована нами 2008 р. від **Ткаченко Регіни Іванівни** 1937 р. н. Розповідь про її матір **Собчишин** (дівоче прізвище **Вольська**) **Катерину Миколаївну** (1898–1984), народжену у с. Мервичі Жовківського р-ну. Матір виховувала 6 дітей, батько трагічно загинув у 1937 році, під час роботи на олійні в Жовкві. Разом із ним працював і єврей **Альтман**, родина якого складалась з молодої дружини, що продавала квитки в кінотеатрі, та малолітньої донечки. Оскільки

Катерина жила неподалік гетто, їй вдалося таємно спілкуватись з сім'єю Альтманів. За попередньою домовленістю, вона вночі знайшла заздалегідь викопану яму під дротами, яким було огорожене гетто, і витягнула спочатку дитину, а потім молоду матір. На другий день рятівниця повинна була йти витягати батька сімейства, однак не встигла – відбулася наймасштабніша акція, у результаті якої майже все населення гетто було знищене в Блищиводському лісі. 25 березня 1943 р. там було розстріляно близько 3.5 тисячі євреїв. Катерина переховувала втікачів у підвалі, аж поки сусідка Геля повідомила про це допоміжну поліцію. “На щастя, цей донос не поширив знайомий мамі поляк, який служив там, і відразу повідомив Катерину про небезпеку. Мама, не гаючи часу, відвезла нас, дітей, до рідного брата в с. Смерків, що на Жовківщині. Сама ж, віддавши метрику своєї старшої доньки Яніни молодій дружині Альтмана, відвезла її разом з маленькою донечкою на потязі в м. Ченстохову, де залишила їх у буфеті на залізничному вокзалі. У 1946 р. маму викликали в КГБ, питали, чи не знає громадянки Собчишин Яніни, яка її розшукує. Мама категорично відмовилась, сказала, що це не родичі, а однофамільці (хоча знала, що це була дружина Альтмана). Мама дуже боялась, бо після війни нашу сім'ю хотіли вивезти у Сибір, звинувачували у співпраці з окупантами (мої дві старші сестри працювали у ляндркомісаріаті) та євреями. Ми вже були готові до далекої подорожі, мали спакзовані речі, але лихо якось тоді оминуло нас в далекому 1946 році” [2, 67].

Факти рятування євреїв наводить у "Споминах" жовківчанин **І. Цюропайлович**, який під час окупації був посадником міста: “Вдова українка Літеплова за переховування жидівської родини **Гольцманів** потрапила у Янівський табір, де загинула. Один хлопець одружився перед війною з жидівкою, яка вихрестилася в українському обряді. Коли за німців творилася дивізія "Галичина", він зголосився до есесів. У 1944 р. приїхав у відпустку. Німецька жандармерія в ті ж часи ліквідувала на чийсь донос його жінку разом з іншими жидами. Не заставши її в хаті, він довідався про все від сусідів і пішов в УПА” [8, 243]. Як і в більшості аналогічних спогадів українців у діаспорі, прізвища живих або померлих до початку 90-х рр. членів ОУН, вояків УПА не вказувались. Той же автор згадував:

“Мій спонсор, який скоріше виїхав до США, також переховував одну жидівку-вчительку, і про це знало багато людей, але ніхто не зрадив. Він з нею виїхав на еміграцію, оженився, вона вихрестилася, і живуть в Чикаго. Він був спонсором для 11 родин з Жовкви” [8, 243]. **Зигмунд Ляйнер** пригадував: “Коли перед ліквідацією Янівського табору 18 листопада 1943 року мені вдалось втекти, я повернувся до Жовкви і переховувався в українки Співакової. Зараз вона вже померла. Жив я у неї до 1954 року, коли влада повернула мені націоналізований будинок батьків” [2, 2].

Таким чином, усі вищенаведені факти спростовують усталені рядом авторів твердження про активну співпрацю українського населення в планомірному нищенні євреїв в роки окупаційного режиму. Проте ця тема залишається дискусійною з огляду на існування в науковій літературі цілком протилежних поглядів, часто не підтверджених джерельним матеріалом. Зарубіжна історіографія наголошує на тому, що українці несуть колективну відповідальність за трагічну долю свого єврейського сусіда, бо якби, мовляв, відношення українського націоналістичного руху та більшості українського населення стосовно євреїв було іншим, то число врятованих було б набагато більшим [9, 418]. Проте така методика створення колективного стереотипу часто не виправдовує себе, бо будь-який історичний синтез у тій чи іншій мірі залишається загальною схемою, недостатньою для розуміння дій окремих людей і їх вчинків. Адже реальні людські поступки, як і окремі події, завжди більшою чи меншою мірою індивідуальні і навіть унікальні. Тому дуже важливо в даній ситуації, на наш погляд, враховувати часовий контекст, у якому формувалися чинники, що так чи інакше впливали на поведінку як місцевого населення, так і євреїв. Історик діаспори **І.Химка** виділяє серед них: історичні фактори, що формували особливе ставлення до євреїв; позачасові (природні) – жадоба до збагачення і садизм, що сприяли розвитку певних типів кримінальної поведінки, та ситуаційні (український націоналістичний рух зберігав свою проницьку орієнтацію; до масового політичного насильства українці почали звикати ще задовго до Голокосту) [6, 8].

Дуже сильно впливав на поведінку людей існуючий окупаційний режим, адже щоденний страх заборон, розстрілу, вивезення до Рейху перетворював місцеве

населення у потенційних жертв, психологічно паралізував, виснажував, породжував тупу байдужість не те що до єврея – до одноплемінника [5, 93]. Одна жителька Жовкви – **Зеленюх Катерина** – розповіла мені, як її знайома єврейка пані Ляйнер (мати **Зигмунда Ляйнера** – Л.Б.) просила переховати її. Катерина відповіла їй відмовою, бо жила в однокімнатній квартирі двохповерхового будинку, перший поверх якого займав “офіс польної поліції”. Тоді **Ляйнер** попросила відвести її на Катеринен город, де росла висока кукурудза. Катерина погодилась пояснити, де знаходиться її город, але супроводжувати свою сусідку не наважилась: боялась, що буде з її чотирьохрічною дитиною, коли вона не повернеться додому (буде покарана за допомогу євреям) [3, 340]. Таку нейтральну позицію займала переважна більшість українського населення, головною турботою якого було щоденне виживання. Слід зазначити, що ця обставина не була особливою національною заслугою чи ганьбою українців, а просто відбивала загальну схему поведінки центрально- і східноєвропейських народів на окупованій німцями території [4, 237].

Разом з тим досить багато людей зуміли подолати заборони та пропагандистський пресинг окупантів, ставали на шляху погромників та катів, реально допомагаючи їхнім жертвам. Мотивованість допомоги євреям з боку місцевого населення також мала різні форми – від меркантильного збагачення до безкорисних шляхетних вчинків. Тільки в Галичині за допомогу євреям було страчено 100 чоловік [7, 252]. Треба визнати, що кількість людей, які переховували євреїв і не були викриті окупаційною владою, була значно більшою. Згідно з показами свідків, інформація про те, хто переховував чи допомагав євреям, не розголошувалась навіть серед знайомих та близьких. Про людей, які ризикували власним життям, життям родини в ім'я ближнього, представника іншого етносу, іншої культури, але свого земляка, сусіда, знайомого, донедавна взагалі не говорили. Багато з цих людей загинуло і померло. Їх вчинки за умов німецької окупації, коли українцям і полякам загрожував розстріл, були виявом особистої відваги, що межувала з героїзмом. Тому їх імена, як і діяння, не мають право на забуття.

Список використаних джерел та літератури

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.Р-77. – Оп. 1. – Спр. 1242.
2. Науково-технічний архів Державного історико-архітектурного заповідника у м. Жовкві (далі – НТА ДІАЗЖ). – Ф. 1. – Оп. 1.
3. Байбула Л. Шоа у спогадах та свідченнях сучасників (на прикладі м. Жовкви) // Катастрофа європейського єврейства під час Другої світової війни. Рефлексії на межі століть: Зб. наук. праць. Мат-ли конф. 29-31 серпня 1999 р. / За ред. Г. Аронова. – Київ, 2000. – 363 с.
4. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. – Київ: Генеза, 1996. – 463 с.
5. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки “остаточного розв'язання єврейського питання”. – Київ, 1998. – 268 с.
6. Химка І. Націоналізм без Бога // Критика. – 1998. – № 6(8). – С. 7–14.
7. Хонигсман Я. Катастрофа єврейства Західної України. Євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини и Закарпаття в 1933–1945 гг.. – Львов, 1998. – 350 с.
8. Цюропайлович І. Спомини кооператора // Жовківщина: Історико-мемуарний зб. - Жовква-Львів-Балтимор, 1997. – Т. 3. – 365 с.
9. Weiss A. Jewish-Ukrainian Relations in Western Ukraine during the Holocaust // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / ED. by H. Aster and P. Potichnyi. - Edmonton, 1990. – P. 409-418.

Фото 1. Кривенченко Лідія

Фото 2. Слюсар Анна

Фото 3. Шпріцер Ісак в Ріо-де-Жанейро

Пам'ятки історії та матеріальної культури євреїв у сучасній Польщі**(за матеріалами міжнародної літньої польової школи:****East European Jewish History & Culture 2007¹)**

***Анотація.** Стаття висвітлює сучасний стан пам'яток історії та матеріальної культури євреїв у польських містах – важливих центрах східноєвропейського єврейства XVI – середини XX століть: Кракова, Варшави, Лодзя, Лянцута, Тарнова, Жешува, Замостя, Любліна. У розвідці наведено реалізовані у Польщі конкретні приклади з охорони, збереження пам'яток єврейського мистецтва та архітектури, популяризації єврейської культури; проілюстровано загальну картину із життя єврейських громад у сучасній Польщі; підкреслено значення та важливість польських національних місць мартирології у висвітленні трагічних сторінок історії єврейського народу на цих землях під час другої світової війни.*

***Ключові слова:** єврейська спадщина, збереження, історія, культура, мистецтво, пам'ятка, Європа, мацева, синагога, регіональність.*

***Summary.** Khrystyna Boyko. *Historical Artifacts and Material Culture of Jews in Contemporary Poland (using the materials of an International Summer Field School: East European Jewish History & Culture 2007²).* The article describes the current state of historic relics and material culture of Jews in Polish towns – important centers of East European Jewry in the XVI – mid XX centuries: Krakow, Warsaw, Lodz, Lancut, Tarnow, Rzeszow, Zamosc, Lublin. The article depicts - as realized in Poland - specific examples of protecting and saving the relics of art and architecture, popularization of Jewish culture, and shows the overall picture from the life of Jewish communities in today's Poland. It emphasizes the significance and importance of the Polish national sites of martyrology in depicting the tragic pages of history of the Jewish people in these areas during World War II.*

***Key words:** Jewish heritage, preservation, protection, history, culture, art, relic, Europe, grave, synagogue, regionality.*

Вступ. Постановка проблеми.

¹ Міжнародна літня польова школа була організована Центром науковців і викладачів іудаїки у ВНЗ в країнах СНД і Балтії „Сефер” та Центром Чейза по викладанню іудаїки Єврейського університету в Єрусалимі, за підтримки Добродійного Фонду „Аві Хай”, Фонду сім'ї Стенлі Чейза і Американського об'єднаного єврейського розподільного комітету спільно з агентством „Хавая Ізраеліт” (15-22.08.2007 р.). Стаття охоплює лише ті історичні, культурні та мистецькі пам'ятки східноєвропейського єврейства, які увійшли до програми школи у 2007 році.

² The International summer school was organized by the Centrum of scientists and professors of Judaics in the CIS countries and Baltics “Sefer” and Chase Center of teaching Judaics in Russian at Jewish University in Jerusalem, sponsored by the Avi Khay Charity, Stanley Chase Family Fund and American United Jewish Distributory Committee along with the agency “Khavaya Israelit” (Aug.15-22, 2007).

Дослідження та збереження пам'яток єврейської матеріальної культури у країнах Західної та Східної Європи нині досягнуло значно вищого рівня, ніж в Україні. Особливо в останні два десятиліття тут надають великого значення збереженню мистецької спадщини єврейських громад, яка зазнала значного нищення у двадцятому столітті.

Основна частина викладу.

Польські євреї впродовж багатьох сторіч склали ядро східноєвропейського єврейства. Єврейське населення було важливою складовою частиною польської держави, займало міцне суспільно-політичне положення, мало тісні економічні зв'язки. У Польщі отримала свій розвиток система єврейського громадського самоврядування, зокрема судова автономія. Польща прославилася, починаючи з XVI століття, центрами єврейської ученості, ешивами (у Кракові, Любліні, Львові), знаменитими ученими-талмудистами, єврейським книгодрукуванням (Люблін, Краків). Величні синагоги в Кракові, Жешуві, Лянцуті, Варшаві красномовно говорять про видатне минуле польської єврейської громади. На жаль, Польща стала і найбільшим єврейським кладовищем у світі. Найдраматичніші сторінки історії Голокосту пов'язані саме з цим регіоном, про що тепер свідчать національні польські місця мартирології.

ВАРШАВА. Друга світова війна повністю змінила вигляд Варшави: було знищено близько 84% будинків. До війни єврейське населення міста складало 38%, у Варшавському гетто його чисельність сягала 70–80%. У Варшаві та Лодзі були влаштовані найбільші гетто, зокрема у Варшавському площею 3,5 кв. км загинуло близько 100 тис. євреїв.

Трагедія польського композитора та піаніста єврейського походження **Владислава Шпільмана**, спогади якого екранізував у своєму фільмі “Піаніст” французький режисер **Роман Полянскі**, була також трагедією Варшави. Місту не вдалося відтворити своєї довоєнної атмосфери, структури та розміщення вулиць. Цей факт відрізняє польську столицю від решти європейських міст та вимагає іншого погляду на відбудовані пам'ятники архітектури.

Єврейський квартал Варшави знаходиться у середмісті біля вул. Гжибовської і Твардої. Топографія вулиць кварталу така: Крохмальна, Злата, Цегляна дозволяють чітко визначити його місцезнаходження. Тут збережені два автентичні єврейські житлові будинки з галереєю крамниць (нині недіючих), поряд із ними знаходиться діючий єврейський театр (до війни у Варшаві було 6 стаціонарних театрів та 20 різних площадок для виступів пересувних), діюча синагога, у якій у післявоєнні роки знаходився склад, згодом будівля була відремонтована. Синагога побудована у стилі еклектики, з поєднанням у декорі східномавританського, кельтського, ренесансного, умовно готичного стилів, що було притаманно цьому історичному періоду [10]. Зберігся також фрагмент муру варшавського гетто, де зараз здійснюється проект ревіталізації оточення [3].

Єврейський цвинтар у Варшаві займає площу у 33 га, розташований у межах міста, огорожений високим цегляним муром. Мацеви середини – кінця ХІХ – початку – середини ХХ століть. Поховання здійснюються дотепер. Основна форма надгробних пам'ятників – обеліски, їх інтерпретації та різноманіття інших форм. Тут поховано дуже багато відомих цадиків та інших шанованих людей свого часу, зокрема також і видатний львів'янин – професор, вчений-історик світової слави **Майєр Балабан**, пізніше в'язень Варшавського гетто, життя якого трагічно обірвалося у Варшаві у 1942 році. Проте тут важко віднайти надгробки такої мистецької вартості як, наприклад, у Лодзі, що яскраво відображає вплив майнового статусу місцевої єврейської громади на мистецький рівень надгробків. Тому у цьому місті варто розглядати не «польськість» в цілому, а очевидно, локальність, регіональність.

КРАКІВ. Право локації Краків отримав у 1257 році. Коротко звернемось до давньої історії міста. „Дослідники відмічають стрімкий ріст населення у гетто Кракова. Наприклад, якщо у 1385 р. у "Казімежі" жило тільки 2 єврейські родини, то у 2 пол. ХVІ ст. тут проживало вже близько 2000 євреїв. Їхнє число у 1 пол. ХVІІ ст. зросло до 4500 осіб. Пам'ятна дошка на ратушній стіні в Казімежі засвідчує прибуття євреїв у середньовіччі до Кракова. Ангел символізує Польщу, яка приймає євреїв у свої обійми [8]. З 1488 р. існують відомості про єврейську площу

у м. Кракові. У податковому реєстрі єврейського району з 1653 р. зазначено, що тут знаходяться "ратуша, 6 синагог, 2 вежі, 188 житлових будинків, з яких 67 – кам'яні та 121 – дерев'яний", у будівництві яких приймали участь італійські архітектори. У міській книзі з 1536 р. знаходиться будівельний контракт між краківським євреєм **Йонасом бен Абрагамом** та італійським архітектором **Джованні Ціна із Сієнни й Філіпом із Фієзоле** біля Флоренції. Тут же згадуються архітектори, що будували будинки для євреїв у Казімежі – **Антоніо та Томас Морозо**. У 1564 р. **Зигмунт II Август** надав єврейській громаді привілей "de non tolerandis christianis". Стіна у єврейському кварталі Кракова була споруджена у 1627 р. "з метою ... ліквідації причин тривоги, яка виникала між євреями та християнами". Дерев'яні ворота проіснували до 20-х років XIX ст., хоча вже тоді вони не були потрібні, тому що християни майже повністю виселились до того часу із Казімежа і євреї зайняли цю територію повністю. Таким чином, просторові обмеження євреїв у структурі міст сприяли пришвидшеному розвитку специфічних рис просторово-композиційного укладу єврейської дільниці. До 1867 р. євреям було заборонено поселятися у м. Кракові поза межами кварталу На поч. XIX ст. з початком асиміляції найстаріші єврейські родини залишають свої старі місця проживання і поселяються у місті. Це право одержували ті, "...хто мав капітал 50.000 злотих, знав польську мову, посилав дітей до міської школи. Таким чином, в старому єврейському кварталі залишилися тільки ортодоксальні євреї та найбільш бідна частина населення" [9, 31–33; 6; 75–103; 40–42, 46].

Які ж пам'ятки матеріальної культури євреїв можна відвідати тут сьогодні? Синагога Висока на вул. Юзефа (колишня вул. Жидовска) відкрита для відвідувачів із фотоекспозицією та розкішною єврейською книгарнею. На головній вулиці єврейського Казімежа – вул. Шерокій знаходяться готелі, ресторани, кав'ярні з єврейською музикою, книгарнями, клубами єврейської культури, арт-галереями. У Старій синагозі, збудованій на поч. XV ст., влаштовано історичний музей Кракова, експозиція якого повністю присвячена краківським євреям. У неороманському Темплі, з інтер'єром у мавританському стилі збереглися розкішні вітражі, а в екстер'єрі синагоги Ісаака можна побачити автентичні настінні розписи. У синагозі

Купа на Казімежі влаштовують експозиції творів сучасного малярства. Приватна синагога Рему дійшла до нас у добре збереженому стані, при ній знаходиться старий єврейський цвинтар із мацевами XVI ст. Переважають надгробки із вертикальних кам'яних плит та півкруглих доволі високих саркофагів. Цікаве рішення знайшли автори цвинтарного муру, виклавши його із решток поколених мацев (ймовірно, привезених із різних єврейських кладовищ).

Загалом колорит Кракову надають співіснуючі сучасність та минуле, відображене у краківських пам'ятках архітектури, традиціях, легендах. Саме тут знаходяться Вавель – садиба та місце коронації польських королів, Мар'яцький Костьол з вівтарем Віта Ствоша, найбільший у Європі Ринок та, звичайно, Казімеж – унікальна частина Кракова, що колись була окремим єврейським містом.

ЛОДЗЬ. Колись маленьке село (зараз друге за величиною місто Польщі), розташоване поблизу Варшави, оточене озерами, стає центром ткацького виробництва у XIX ст. Населення сформоване трьома етнічними групами: німцями, поляками, євреями. Німці – капіталісти, що засновували фабрики, поляки – в основному робітники, євреї – мешканці старого міста – займались торгівлею, кредитно-фінансовими операціями, деяка частина євреїв займалася також ремісництвом. Лодзь – це місто, в якому проходили надзвичайно стрімкі економічні процеси і місто дуже швидко змогло перетворитися на центр текстилю. У [1820](#) р. почався активний розвиток промисловості. У кінці XIX ст. місто було вже великим промисловим центром з населенням 300 тис. мешканців. До кінця XIX ст. євреї складають 1/3 жителів міста, займаючи тут свою відповідну нішу. Поступово на арену виходить середній клас, стрімко розвивається культура та мистецтво. Так, наприклад, варто згадати таких видатних лодзян, як: Ізраель Познанські (1833–1900) – промисловець, який залишив після себе у Лодзі кілька розкішних палаців, в одному з них тепер знаходиться Музей мистецтва, будівлі ткацької фабрики – мануфактури, де тепер завдяки вагомим італійським інвестиціям влаштовано торговий та розважальний комплекс [1]. Крім „Мануфактури”, у Лодзі можна погуляти на Пйотрковській, присісти поряд з композитором **А. Рубінштейном** та письменником **М. Тувімом**, побачити інші

архітектурні шедеври міста: палаци **М. Гольдфедера**, двір та архітектурний ансамбль „Білої фабрики” **Л. Гейера**, палаци Ізраеля, **Моріса та Кароля Познанських**, архітектурний комплекс „Ксенжи Млин” – унікальний палацово-фабричний ансамбль **К. Шайблера**, сецесійну віллу **Л. Кіндермана**, пам’ятки сакральної архітектури, відвідати щорічний вересневий фестиваль чотирьох культур – імпрези, що відбуваються в музеях, театрах, галереях, філармонії, пабах і просто неба на вулицях.

Єврейський цвинтар в Лодзі знаходиться при вул. Брацка – це одне із найбільших єврейських кладовищ у Західній Європі (площа – 42 га, понад 200 тис. поховань) з найбільшим у світі єврейським надгробним пам’ятником на могилі **Ізраеля Познанського**. Бейт-тхара (будинок омовіння) при вході на кладовище було збудовано у 1896 р. На цвинтарному цегляному мурі із внутрішнього боку закладені пам’ятні таблиці, встановлені родичами замордованих у гетто (близько 40 тисяч євреїв загинули в гетто Лодзя). Характерною особливістю цього кладовища є ряд каплиць – родинних склепів, які виступають надгробками-мавзолеями, виконаними на дуже високому мистецькому рівні із використанням та поєднанням різних архітектурних стилів і окремих елементів архітектури. Стосовно розпланувальної структури кладовища – тут чітко простежується поділ на головні алеї та окремі поховальні поля. Як вже вище згадувалось, у місті жила і працювала велика кількість заможних людей того часу: банкірів, купців, промисловців та підприємців. Всі вони ще за життя замовляли собі коштовні надгробні пам’ятники. Серед них: **Ізраель Познанські** (1833–1900), **Девід Пруссак** (1845–1909), **Моше Грейв** (1864–1913) – промисловці, **Леон Раппапорт** (1848–1909), **Соломон Ляндау** (1849–1903) – купці. Серед мотивів, які можна побачити на цвинтарі, варто відзначити мотив зламаного дерева із соковитим листям – символ перерваного життя, величезну кількість варіантів композицій рослинного декору, переважно із домінуванням квіткових. Зокрема, вартий уваги оригінальний надгробок з маками, розкішні кущі кам’яних троянд, гірлянди та вазони з пишними букетами. Написи на мацевах переважно двомовні: іврит – польська мова.

ТАРНОВ. Перед початком 2 св. війни 50% населення міста склали євреї, тут функціонувало 30 синагог (серед них – багато приватних), а також інші традиційні інституції єврейської громади. З XVI ст. походять відомості про кладовище у Тарнові, яке добре збереглося до нашого часу, нараховує близько 3.000 надгробків, обгороджене, знаходиться в межах міста. За топографією вулиць доволі легко знайти локалізацію єврейської ділянки у місті: Жидівська, Злата, Рибна, Вузька. Біма, що збереглася від зруйнованої у 1940 р. синагоги XVIII ст. нагадує про існування єврейської громади у цьому місті. Вже у 1940 р. перші євреї з Тарнова попадуть в Аушвіц. Пам'ятна таблиця на стіні одного з будинків засвідчує, що у червні 1942 р. німцями було винищено тут тисячі євреїв.

ЖЕШУВ. Документальне свідчення про існування євреїв у місті походить з 2 пол. XVI ст. У XVII ст. громада нараховувала 500 осіб, було збудовано синагогу та засновано цвинтар. У середині XVIII ст. більшість крамниць в Жешуві належали євреям. Вони тут орендують млини, збирають податки, торгують вином. Але головними їх заняттями були торгівля сукном і ювелірна справа. „Жешувське золото” славилось на ярмарках Європи. Єврейські ювеліри виконували замовлення стокгольмського і петербурзького дворів. У 1765 єврейське населення складало вже 1200 осіб, у 1800 р. – 3375 осіб, у 1900р. – 7000 (38,2% всього населення міста), у 1931 р. – 11228 осіб. На початку другої світової війни в Жешуві проживало 14 тис. євреїв. У 1939 р. євреїв Жешува та з інших міст німці закривають у гетто, а в липні 1942 р. депортують у Белжецький табір смерті. У Старому місці збереглося розташовані поряд дві окремостоячі синагоги, кладовище з мацевами XVIII–XIX ст. В одній із синагог влаштовано музей, в іншій – галерею мистецтв. У 1990 р. міська рада міста постановила одну із площ міста назвати площею жертв гетто. У місті збережено 400 пам'яток архітектури.

ЛЯНЦУТ. У місті збереглися цвинтар, на якому знаходяться надгробки місцевих цадиків та барокова синагога з 1726 р., у якій з 1960 р. відкрито музей. Майже поряд із синагогою знаходиться палац роду Любомирських в чудовому стані.

ЩЕБЖЕШИН. Типове маленьке приватне містечко недалеко від Замостя. Перша згадка про євреїв Щебжешина відноситься до XVI ст. У 1584 р. власником міста вже було визначено місце під цвинтар. Найдавніша мацева походить тут з 1587 р., більшість мацев датовані XVII ст. Кладовище характеризується типовими ашкеназькими мацевами з оригінальними шрифтовими композиціями та надзвичайно цікавими складними епітафіями із біблійними текстами. Не менш цікавою є й інша форма надгробків, де, крім вертикальних мацев, є також півкруглі видовжені плити-саркофаги довжиною до 2 м, декоровані розкішними орнаментальними та шрифтовими композиціями. У містечку збереглась одна із найстаріших і найвідоміших ренесансних синагог у Польщі [5].

ЗАМОСТЯ. Місто закладене після 1578 за планами венеційського архітектора **Бернардо Морандо**, що надав містові стилю італійської епохи Відродження. Зразковий приклад ренесансного міста отримав назву „східна Падуя”. Місто має ідеальну ринкову площу розміром 100X100 м, на кутах якої розташовані сакральні споруди різних громад, а в центрі – ратуша та міський суд. З 1992 р. середмістя відноситься до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Синагога Замостя збудована 1610 р. у стилі пізнього ренесансу, увінчана аттиком тим же архітектором, що запроєктував головний костел міста, є пізнішого часу добудови, жіночі частини. Декор інтер'єру виконаний у характерному регіональному стилі, вирізняється багатством ренесансних мотивів [6].

ЛЮБЛІН. Євреї Любліна жили переважно у розташованому біля Замку єврейському місті. Тут була Велика Синагога, яка могла вмістити 5 тис. віруючих (сьогодні на цьому місці пролягає автотраса). «Про єврейську громаду м. Любліна існують відомості з 2 пол. XV ст. Проте лише з 1 пол. XVI ст. відомо про місце її проживання у місті – "на північ та північний схід від замку". У кінці XVI ст. гетто Любліна було повністю забудованим. У 1568 р. євреї отримали привілей *de non tolerandis Christianis*, так само, як євреї Кракова у 1564 р., Познані – у 1633 р. та всі єврейські громади Литви – у 1645 р., що означало заборону проживання християн у єврейських дільницях. На заміну місто одержало привілей *de non tolerandis Judaeis*. Проте євреї дуже швидко за значні суми грошей викупували приміщення для

своїх магазинів на Ринку. З часом в єврейському місті Любліна було стільки синагог, скільки в усьому Старому Місті церков. Майже в кожному житловому будинку знаходилось приміщення для молитви» [7,7,10]. Окупанти стерли з лиця землі цю частину Любліна і майже не залишили сліду єврейського міста. На території колишньої ділянки при брамі Гродзькій (яка була межею або місцем зустрічі між єврейським та християнським містами) влаштований осередок „Пам'ять про місце” із спогадами поляків про єврейське місто Любліна, фотоекспозицією з видами старого міста та аудіосупроводом свідків цих подій. Тут організуються презентації документальних фільмів та радіорепортажів, на основі архівних матеріалів експонується виставка „Портрет місця”, яка розповідає про забутий, довоєнний польсько-єврейський Люблін. Тут діють ряд програм [4]: „Зустрічі культур” – доробок митців з центрально-східної та західної Європи, „Велика книга міста” – зібрання старих документальних фотографій, „Мовлена історія Міста” – звукозапис детальних розповідей очевидців, „Містерія вулиці Широкої” – документи про історію та події з життя головної вулиці єврейського міста та багато інших. У місті також збереглась ешива – розкішна єврейська школа на 200 учнів, що зараз реставрується та ремонтується.

Єврейський цвинтар XVI ст. розташований на деякому підвищенні, обнесений високим муром. Збереглась низка цікавих надгробків з оригінальними шрифтовими композиціями та різним декором. Ряд мацев понищені, деякі пошкодження зроблені навмисно (сліди від куль, виламані частини).

Польські національні місця мартирології.

Меморіал: залізнична станція Radegast – останній пристанок для депортованих у лодзьке гетто 38.000 євреїв із Центральної Європи. Radegast – це залізнична станція, з якої у 1941–42 рр. вивозили євреїв для страти у концтабори. Збудований у 2004 році меморіал включає збережену автентичну дерев'яну будівлю станції, бетонний тунель із експозицією архівних документів, які власне засвідчують ці трагічні події, каплиці та пам'ятного знаку у вигляді кількох стилізованих мацев із зображенням людських рук, простягнутих до неба, що ніби виринають з-під землі та просять про порятунок. На стилізованих мацевях

зазначені місця останнього спочинку людей – назви населених пунктів, в яких гітлерівцями були влаштовані концтабори: Gross Rosen, Auschwitz-Birkenau, Sachsenhausen, Oranienburg, Kulmhof am Ner. Візуальна інформація Меморіалу багатомовна: іврит, німецька, польська.

Auschwitz (Освенцім) – Birkenau (Бжезінка).

“Arbeit macht frei” – такий напис увінчує вхідні ворота концтабору. Сюди доправляли людей в заплombованих товарних вагонах, які їхали до місця призначення 7–10 днів по 70–100 чоловік в одному вагоні. Їх привозили, проводили селекцію: відбір здорових, придатних для праці людей поселяли в бараки, жінок, дітей, хворих та старих людей відправляли відразу на страту в газові камери. Насправді концтабір був складно організованим світом. Це була чітко спланована система із винищення людей, яка, подібно до фабрики чи заводу, мала свій графік, денний план, свою безвідходну технологію. Крім того, на спеціально відібраних людях проводили медичні експерименти у табірних лабораторіях. Про це свідчать збережені архівні документи, оскільки експерименти проводилися буквально до останніх днів існування концтабору. Приблизно 200 тисяч людей (не тільки польських євреїв чи євреїв з інших країн, а й поляки, українці, цигани, радянські військовополонені) працювали в Аушвіці після селекції. Загалом 1млн. 40 тисяч людей нацисти депортували в Аушвіц: 960 тисяч вбили відразу, з них 90% складали євреї. Одна газова камера за допомогою хімічної речовини (циклону Б) могла спалити за день дві тисячі в'язнів.

Бжезінка – невеличке польське село, що знаходиться за 10 км від Аушвіца. Німці майже повністю виселили його, щоб влаштувати тут концтабір. Залишено було кілька мурованих будинків, в яких пізніше були влаштовані газові камери. Біркенау справляє ще гнітючіше враження, ніж Аушвіц. Це були ворота смерті, куди прибували євреї з Лодзя та інших країн; тут було страчено найбільше циганів, тому табір Біркенау називають Голокостом цього народу. Площа концтабору складає 175 га, на якій було влаштовано 300 дерев'яних бараків без опалення та освітлення. Тут було дві газові камери, від яких сьогодні залишилися лише руїни. Сьогодні це національні польські місця мартирології, куди

з'їжджаються мільйони туристів з усього світу. Таким ж важливим місцем скорботи, крім описаних вище, є ще „табір смерті” Майданек поблизу Любліна, де у листопаді 1943 р. відбулась найбільша масова страта – тут загинуло 18 400 євреїв, які до війни становили 1/3 населення міста. На території концтабору Майданек відбуваються щорічні урочистості, що нагадують про це жахливе вбивство, тут також відбуваються наукові конференції, присвячені історії єврейської громади Любліна, організовуються конкурси для шкільної молоді та студентства (напр., „Культура, історія, винищення євреїв у 1918–1945–2006 р.”).

ВИСНОВКИ:

Підсумовуючи побачене, можна впевнено стверджувати, що у поляків є чому повчитись: спостерігається увага до своєї історії та культури на державному рівні, причому не лише в деклараціях чи заявах, а в реально втілених проектах збереження пам'яті про події, що мали місце в історії країни. Сюди приємно приїхати і застати тут не нікому не потрібні руїни, а ретельно загороджені, відзначені відповідними знаками, символами чи пам'ятними таблицями місця, які так чи інакше пов'язані із життям єврейських громад, місця, що знаходяться під опікою держави.

Що цікаво, тут ніби існує віртуальна єврейська культура та мистецтво без євреїв. Проводиться велика кількість акцій, виставок, концертів, фестивалів спільно з Міністерством культури Польщі, за сприяння президентів польських міст, меценатів та фондаций, зокрема фундації Шалом: „Фестиваль єврейської культури у Варшаві”, в рамках якого проводяться лекції, презентації книжок, концерти та театральні спектаклі, виставки. Старанням Towarzystwa opieki nad ramiatkami kultury zydowskiej (Фундації з охорони єврейської спадщини) прокладаються дороги з можливістю доїзду до цвинтарів, проводяться роботи по впорядкуванню цвинтарів, встановлюються огороження, брами та пам'ятні таблиці. Завдяки дотаціям від Міністерства культури і національної спадщини Польщі науково опрацьовується документація, організовуються пам'ятні урочистості, проводяться школи, стажування. Цілий ряд мультимедійних порталів висвітлюють, інформують, пропагують та популяризують єврейську історію, культуру та мистецтво [11].

Польські історики та науковці розглядають єврейство як частину національної історії. Тут гідно опікуються не тільки матеріальною культурою євреїв, але й дбають про писемну спадщину, яка залишилась для нащадків. Свідченням цього є впорядковані польські архіви, в яких педантично, скрупульозно та фахово займаються колекціонуванням, опрацюванням та впорядкуванням документів [2], чого, на жаль, поки що немає в Україні. Архіви належним чином не впорядковані, каталогізація не проводиться. У той же час – наскільки багато пам'ятників матеріальної культури євреїв можна побачити в Польщі, настільки ж багато є місць, де можна відчутти абсолютну абсурдність того, що відбулося з євреями на цих землях і з цим світом в цілому.

Сьогодні в Україні починають складатись передумови для того, щоб сформувані в себе сучасну індустрію міжнародного туризму. У даному випадку, реставрація в Україні історичних синагог, створення музеїв єврейської культури в історичних осередках єврейських поселень могли б мати вагомий вплив на розвиток західного туризму. Звідси випливає, що справа збереження пам'яток, крім ідеологічних аспектів, має ще один аспект – економічний, прибутковий. Важливими є висвітлення та популяризації єврейської історії, культури, оскільки єврейська спадщина міст є безумовно важливим складником їх промоції. Так, наприклад, у місцях, пов'язаних з єврейським минулим міст, можуть ініціюватися та запроваджуватися дні єврейської культури, акції, презентації, виставки, концерти та театральні спектаклі, фестивалі, літні школи, лекції, конференції, пам'ятні урочистості тощо.

На сьогодні вже є певні позитивні зміни щодо збереженості пам'яток єврейської архітектури, в останні роки взято під охорону окремі цвинтарі: встановлено пам'ятні таблиці, огороження. Саме тому позитивний досвід сусідньої Польщі буде надзвичайно важливим та своєчасним для вирішення ряду питань по збереженню єврейської історико-культурної спадщини в Україні як частки української та світової культури.

ПРИМІТКИ

1. Із трьох героїв фільму А.Вайди за однойменною повістю польського письменника В. Реймонта “Земля обітована” – один поляк, другий німець, а третій – єврей. Вони разом засновують фабрику, їх об’єднує спільна справа, належність до групи “Лодзьєрменшів”. Промислові імперії Ізраеля Познанського (1833-1900) та Кароля Шайблера, „короля бавовни”, були одними з найбільших у Європі. Текстильні фабрики побудовано у середині XIX ст. з нетинькованої червоної цегли, витримано в єдиному архітектурному стилі. Внутрішня структура промислового комплексу (а це величезні території, одна з них – близько 100 га) складалася із окремих вулиць, трамвайних ліній, електростанції. Це був без сумніву найбільший у Європі промисловий комплекс, який не мав аналогів у світі. Для прикладу, власністю Кароля Шайблера були: монументальна текстильна фабрика, пожежне депо, лікарня, парк, школа, крамниці, будинки для робітників. Ці унікальні бавовняні міста у містах, які називають ще “польським Манчестером”, могли існувати повністю автономно. Цей особливий польсько-німецько-єврейський конгломерат тогочасної Лодзі – надзвичайно цікавий, приваблює передовсім барвистістю, різноманітністю, розмаїтістю типів і постатей. За відомих обставин наприкінці XX століття всі фабрики зазнали занепаду та тривалий час простоювали без ужитку. Проте впродовж останніх років, а особливо після входження Польщі до Європейської Унії, ці споруди привернули увагу закордонних інвесторів і митців. Лодзь охопив процес відновлення старих занедбаних фабрик і будинків з наданням їм переважно мистецьких функцій. Мистецтво вже не раз доводило свою здатність реанімувати напівзруйновану забудову та навіть цілі міські квартали. Почалася переорієнтація старого архітектурного простору для нових цілей. “Потекли” закордонні інвестиції і до фабрики Ізраеля Познанського. Тут постав монументальний (займає 27 га) розважально-торговельний центр “Мануфактура”, в якому міститься музей науки та техніки для дітей, музей фабрики, філія лодзького музею мистецтв, кінотеатр із тривимірним екраном та багато того, що може привабити як туристів з усього світу, так і лодзян. Упродовж року просто неба на ринку “Мануфактури” відбуваються концерти, вистави, бієнале, інші мистецькі імпresi. У Міжнародному центрі мистецтва в Лодзі, що розташований на території колишніх текстильних фабрик і містить дев’ять залів площею 900 кв. м, експонується сучасне авангардне мистецтво Польщі та світу. Клуб, який приймає міжнародні мистецькі пленери, розташований у споруді старої фабрики, належить до трійки найальтернативніших андеграундних закладів Польщі. Таким чином, колишня процвітаюча, пізніше занедбана фабрика перетворилась в авангардну творчу майстерню-полігон для молодих талантів, ексклюзив та екзотику для відвідувачів, місцеву родзинку та, відповідно, місце праці для лодзян. Адже це питання не тільки етики та естетики, а й комерції. Досвід Лодзя може бути цікавим для багатьох

українських міст з огляду на велику кількість індустріальних руїн та для Львова зокрема, адже з усіх промислових гігантів, які працювали тут за Радянського Союзу, не працює практично жоден.

2. Наприклад: Інститут національної пам'яті у Варшаві, архів „Бней-Брит”, Ягелонська бібліотека у Кракові.
3. На фрагменті муру міститься план-схема Варшавського гетто з 15.XI.1940 р. та супроводжувачий їх напис: „Enklawa Getta: Miejsce poświęcone pamięci żydów zamęczonych i zamordowanych w latach 1940-1943 przez okupanta niemieckiego”. Інформація по проекту ревіталізації: „Projekt współfinansowany przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i budżet państwa w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego – (ZPORR)”.
4. Необхідні для реалізації проектів кошти були отримані від Євросоюзу.
5. Синагога була збудована у XVII ст., на місці знищеної у 1648–49 рр., у 1939 р. спалена нацистами, відбудована польською владою у 1955–65 р. З цього часу тут знаходиться садиба міського осередку культури в Щебжешині. Цікавим є напис на пам'ятній плиті, вмурованій у 1991 р. у стіну синагоги: „Przez żydów Szczepczeszyna z całego świata dla przyszłych pokoleń”.
6. Синагогою Замостя опікується Fundacja Ochrony Dziedzictwa żydowskiego. Зараз у приміщенні синагоги знаходиться бібліотека.
7. Balaban M. Die Judenstadt von Lublin.- Berlin: Jüdischer Verlag, 1919.
8. „Przyjście żydów do Polski w średniowieczu”.
9. Stein Jehuda L. Juden in Krakau: ein historischer Überblick 1173-1939.- Konstanz: Hartung - Gorre, 1997; Balaban M. Dzieje żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej krakowskiej (1772-1868).- Lwow: Nakladem księgarni polskiej B. Polonieckiego. Z drukami przy zakładzie narod. im. Ossolinskich, 1914; Balaban M. Dzieje żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304-1868).- Krakow: Nakladem Izraelickiej Gminy Wyznaniowej, 1912; Еврейская энциклопедия. Сводъ знаній о еврействе и его культуре въ прошломъ и настоящемъ (под общ. редакціей д-ра Л. Канценельсона и барона Д.Г. Гинцбурга). - С.-Петербургъ: изд. Общества для Научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокъгаузъ - Ефронь, 1908-1913 гг. - Т.VI. - С. 455// Бойко Х.С. Архітектурно-просторовий уклад єврейських дільниць у містах та містечках Галичини у кінці XVIII - на початку XX століть: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. архітектури: 18.00.01//ДУ "Львівська політехніка". - Львів, 2000.
10. The Nozyk Synagogue Warsaw.
11. www.shalom.org.pl, www.festiwalsingera.pl, www.polin.org.pl, www.fodz.pl, www.alegro.pl

ФОТО

1. **Варшава.** Автентична житлова забудова єврейського кварталу. *Фото автора, 2007 р.*
2. **Краків.** Єврейський цвинтар XVI ст. при синагозі Рему. *Фото автора, 2007 р.*
3. **Лодзь.** Надгробний пам'ятник-мавзолей Ізраеля Познанського. *Фото автора, 2007 р.*
4. **Біркенау-Бжезінка.** В'їзд до концтабору. *Фото автора, 2007 р.*

Фото 1.

Фото 2.

Фото 3.

Фото 4.

Євреї в призмі українського націоналізму (1918–1939)

Анотація. У статті проаналізовано єврейський аспект в ідеології та практиці українського націоналізму 1918-1939 рр. Останній досліджується в двох якостях: як державний націоналізм та націоналізм етнічної меншини. Автор з'ясовує причини їх виникнення та сутність.

Ключові слова: євреї, українці, український націоналізм.

Summary. **Maxym Gon. Jews through the prism of Ukrainian nationalism (1918-1939).** The article deals with the Jewish component of Ukrainian nationalism's ideology and practices of 1918-1939. The latter has been explored in two dimensions, i.e. the state nationalism and that of ethnic minority. The author has investigated their origin and essence.

Key words: Jews, Ukrainians, Ukrainian nationalism.

Досліджуючи проблему „український націоналізм і євреї”, слід врахувати, що на відміну від т.зв. державних націоналізмів, які здебільшого прагнуть асимілювати національні меншини або ж включити їх до складу політичної нації як рівноправних суб'єктів, першочерговим завданням для більшості націоналізмів меншин є збереження своєї самобутності [25, 117]. Враховуючи втрату українцями з падінням Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) статусу титульної нації, їхній націоналізм став ідейно-політичною доктриною національної меншини. Він принципово відрізняється від націоналізмів титульних націй, оскільки здебільшого є реакцією на політику дискримінації.

Оскільки ЗУНР проіснувала нетривалий час, однозначно встановити ознаки українського державного націоналізму проблематично. Його компоненти можуть бути визначені шляхом аналізу законодавства й дій центральної влади в сфері національних відносин.

Правове поле республіки створило передумови для реалізації принципу громадянського рівноправ'я: „Національні меншости нашої держави мають користуватись горожанськими (громадянськими – М.Г.) і політичними правами, – стверджувалося в програмній заяві Державного секретаріату початку січня 1919 р., – нарівні з горожанами української національності...” [16, 145]. Ця декларація

втілена в суспільну практику законом про вибори в Західній області УНР (ЗОУНР), яким національним меншинам гарантовано квоти в її законодавчому органі.

Політика ЗУНР щодо єврейського питання формувалася в руслі декларації Української національної ради (УНРади) від 19 жовтня 1918 р., коли, проголошуючи утворення української держави, вона заявила про визнання євреїв окремою нацією та прав національних меншин на національно-культурну автономію, їхнє представництво в уряді [1, 791–792]. Значимими для визначення ознак українського державного націоналізму є й констатація ухвали УНРади від 18 листопада 1918 р. про створення Інституту державних секретарів для польських, єврейських і німецьких справ, реалізація перших заходів, спрямованих на впровадження в життя декларації про національно-культурну автономію. Відтак у середині лютого 1919 р. за євреями, як і іншими національними меншинами в ЗУНР, визнано право на шкільництво рідною мовою, її використання у зносинах з державною владою. Постановою Державного секретаріату освіти і віросповідань від 26 березня 1919 р. надано дозвіл на вивчення у середніх навчальних закладах єврейської мови та історії [22, 51–52].

Названі законодавчі акти й заходи уряду ЗУНР промовисті. Вони дають підстави вважати наріжними компонентами українського державного націоналізму принципи недискримінації за національною та релігійною ознаками, врахування інтересів національних меншин, відмову від їхньої асиміляції та, що особливо значимо для багатонаціональної країни, готовність включити останні до складу української політичної нації.

Водночас, будучи продуктом інтелектуальної реакції на суспільні реалії, в яких перебуває спільнота, український державний націоналізм продемонстрував рефлексію готовності задовольнити соціально-економічні інтереси титульної нації коштом національних меншин. Ця тенденція простежується в протегуванні центром українських кооперативів та запровадженні обмежень на вільну комерційну діяльність. Така політика зашкодила єврейському бізнесу, призвела до стрімкого падіння рівня життя євреїв Східної Галичини [26, 254, 258–263].

Таким чином, українському державному націоналізму властиві дві визначальних риси: толерантність, а водночас ставка на забезпечення преференцій титульній нації в соціально-економічній сфері. Спроба реалізації останніх здійснювалася, безсумнівно, з метою подолання бідності українців і трактувалася, очевидно, своєрідним актом справедливої сатисфакції за зазнані ними раніше кривди.

Після інкорпорації західноукраїнських земель Польщею єврейське питання набуло для українців нового звучання. Передусім тому, що євреї не виявляли готовності підтримати вимоги останніх. Це й стало однією з причин виникнення єврейської візії в ідеології та практиці українського націоналізму. Констатуючи це, мусимо враховувати, що націоналізм українців не був монолітним (у його лоні існували дві течії – демократична та радикальна [14, 70]), а їхні партії торкалися єврейського питання в програмах чи іншого роду документах украї рідко [17, 237]. Тому й не дивно, що дописувач газети „Діло” трактував його своєрідною екзотикою для партійних сил, зокрема Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) [10, 2].

Першочерговий фактор, який визначав критерії ставлення представників як демократичної, так і радикальної течій українського націоналізму до будь-якої з націй, – їхня позиція в питанні перспективи відродження української національної держави. Стосовно євреїв, то така тенденція визначилася, здається, у 1922 р., коли вони, всупереч позиції українців Галичини, взяли участь у виборах до сейму і сенату Польщі. Відтоді вони гостро критикували політичний курс євреїв, який часто оцінювали як політику „святого егоїзму” [7, 1].

У таких міркуваннях – негативна оцінка інтеграційного курсу євреїв, а також формування параметрів взаємин двох націй головним чином у Східній Галичині – криється, на наш погляд, особливість конструювання позиції українських націоналістів до євреїв протягом 1920-х рр. Ця тенденція усталилася в 1924–1926 рр. – результат т.зв. штайгеріади [3, 38–44], укладення представниками єврейської парламентської фракції влітку 1925 р. „угоди” з польським урядом, якою вони зобов’язалися підтримувати інтереси Польщі [23, 78].

У цей час, на наш погляд, як і до початку 1930-х рр., політичні сили, що поступово приймали ідеологію інтегрального націоналізму, суттєвого впливу на українсько-єврейські взаємини не справляли. Лише з початку останнього передвоєнного десятиліття своє авторство в означення проблеми „євреї і український націоналізм” внесли Організація українських націоналістів (ОУН), згодом – Фронт національної єдності (ФНЄ) й менш впливові організації типу Український національний козацький рух.

Тим часом лідерство у формуванні позиції українців щодо євреїв у другій половині 1920-х рр. належало УНДО. Як свідчить його партійна преса, головним питанням, яке привертало увагу українців у середині 1920-х рр., було усталення серед лідерів Сіоністської партії Галичини курсу на досягнення консенсусу з урядом. Укладення польсько-єврейської „угоди” (4 липня 1925 р.) шокувало українську громадськість. Її представники в сеймі оцінили дії єврейських політиків як такі, що не відповідають критеріям захисту інтересів нації, зайняття ними ворожої стосовно українців позиції [8, 4]. Реакція такого роду на ситуативний польсько-єврейський консенсус („угода” провалилася після кількох місяців після її укладання) засвідчила, що формування позиції українського націоналізму до євреїв у першій половині 1920-х рр. відбувалося здебільшого внаслідок функціонування т.зв. протидіючого процесу. Інакше кажучи, в такий спосіб, коли ініціативи/дії однієї з націй, що суперечили інтересам іншої, зумовлювала відповідну реакцію останньої. Таким чином, маючи захисний характер, український націоналізм у той час репрезентував політику не наступу, превентивних дій, а швидше навпаки – визначав ставлення до євреїв залежно від дій їхніх провідних політиків у питаннях, які безпосередньо чи опосередковано стосувалися інтересів української нації. „Угода”, що була сприйнята як підтримка євреями політики польської великодержавності [9, 2], дала імпульс появі нової тенденції у взаєминах двох націй: приблизно з початку другої половини 1920-х рр. спостерігається поступове формування наступального характеру українського націоналізму в ставленні до євреїв. Його захисна прикмета не зникла, але з часом поєдналася із стратегією превентивних ініціатив.

Нові тенденції в ставленні представників українського націоналізму до євреїв чітко означилися в 1930-х рр. Відтепер безпосереднім суб'єктом, який впливав на формування ставлення українських державників до євреїв, стала ОУН, а згодом і інші праворадикальні сили. Жодна з них не вбачала в цій національній меншині свого головного супротивника. Ним, безперечно, сприймалися ті держави, які розчленували Україну. Євреї ж зазвичай розглядалися партіями правого крила українського національного табору як сила, що сприяла поразці українських визвольних змагань. Це перший і, безперечно, найважливіший критерій, за яким ОУН та інші інтегральні націоналісти, як, зрештою, й інші українські партії, визначали своє ставлення до них.

Твердження про цю національну меншину як супротивника української державності стало стрижнем ідеології праворадикалів в єврейському питанні. Інше важливе його положення – обвинувачення євреїв в огульних симпатіях до комуністичної ідеології. На тлі трагедії Голодомору такі докори усталилися не тільки в середовищі правих, але й центристських сил. Вони ґрунтувалися на висновку про активну участь євреїв у радянському партійному і державному керівництві, на яке українська суспільно-політична думка й поклала відповідальність за геноцид титульної нації УСРР.

На тлі таких висновків ОУН, як і інші організації праворадикалів, скажімо, ФНС, питання про налагодження політичного партнерства з євреями навіть не розглядали. Дещо іншою була позиція українських національно-демократичних сил. Виходячи з того, що рівень і масштаб дискримінації євреїв у Польщі не йшов у порівняння зі становищем інших національних меншин, їх лідери усвідомлювали: „...жидам залежить на співпраці, а бодай перемир'ї з нами, як з народом, що належить до автохтонного, політично скристалізованого елемента в державі” [12, 2]. В червні 1937 р. частина лібералів чи не вперше після кризи взаємин українців і євреїв 1932–1933 рр. виявила готовність до політичного партнерства з ними [12, 2].

Серйозною перешкодою на шляху налагодження співпраці двох дискримінованих у Польщі національних меншин виявилася орієнтація частини українських політичних сил на Німеччину. До того ж, серед частини української

громадськості в Польщі поступово популяризувалися антидемократичні ідеали. „Скільки ж усяких Муссолінят і Гітлеренят наплодилось у нас під впливом лектури Донцова!..” – бідкалися в другій половині 1930-х рр. її політичні противники [18, 28].

Орієнтація частини українських партій на Німеччину актуалізує проблему дилеми (не)переїняття українським націоналізмом ідеології расизму й антисемітизму. У цьому питанні сучасна українська історіографія презентує дві позиції. Перша й найпоширеніша: расизм, який став однією з визначальних відмінностей нацизму від фашизму, не був притаманний українським політичним силам [24, 88]. Друга позиція полягає в тому, що, згідно з міркуванням **О.Зайцева**, „Союз із нацистами сприяв проникненню в ідеологію ОУН елементів расизму і антисемітизму” [15, 106].

Хоча симптоми прониімецької орієнтації властиві не тільки тим політичним силам, які сповідували ідеологію інтегрального націоналізму, але й частині демократичних сил, останні дистанціювалися від тих методів поборювання євреїв, які застосовувалися в нацистській Німеччині. „Ми далекі від гітлерівських метод поборювання жидів...” [10, 2], – декларувало свою позицію авторитетне в Західній Україні УНДО.

Розмірковуючи над питанням радикалізму в ставленні представників українського націоналізму до євреїв, вважаємо за доцільне зосередити увагу на ОУН – силі, діяльність якої суттєво загострила українсько-єврейські взаємини в 1930-х рр. Необхідність цього зумовлена тим, що „у відношенні до жидів була в нас, – стверджував **М.Гомін**, – виразно проведена зобов’язуюча засада..., що ми ставимося до них крайньо негативно, але не беремо участі в жодних погромах” [5, 124]. «Проте, – додає він, – все ж таки були деякі випадки, що політично не вироблені українські елементи дали себе втягнути до участі у погромницькій акції» [5, 124].

Констатуючи неоднозначність висновків у питанні ставлення представників українського інтегрального націоналізму до євреїв, зауважимо, що їхні речники, як і представники центристських сил, зазвичай демонстрували повагу до сіонізму. Це,

очевидно, пояснюється двома причинами. Передусім тим, що його мета – створення національної держави, аналогічна тій, яку сповідували українські націоналісти. Разом з тим приблизно з кінця 1920-х рр. у причинах поважливого ставлення до єврейського національного руху простежується новий мотиваційний аргумент: досягнення в такий спосіб зменшення чисельності євреїв на українських землях. Ідея еміграціонізму поступово перетворилася в своєрідну платформу, яку поділяли як праві [2, 37], так і частина центристів (зокрема, УНДО) [11, 2].

Ще одна площина, в якій формувалося ставлення двох течій українського націоналізму до євреїв, – економічна. Причина цього криється не тільки в боротьбі за виживання в умовах світової економічної кризи 1929–1933 рр., але й у прагненні українців до соціальної структуризації. Вони хотіли оволодіти т.зв. міськими професіями, що трактувалося одним з оптимальних шляхів подолання кардинальної проблеми села – мало- і безземелля. Таку позицію обстоював, скажімо, ФНС та УНДО [21, 32; 12, 2].

Завдання економічної конкуренції з євреями реалізовувалося як у містах, так і в селах. Інколи (як, напр., улітку 1936 р. на Волині [19, 4; 20, 1]), задля досягнення перемоги в суперництві з євреями, ОУН використовувала підпали. Вони, як і антиєврейські виступи 1933 р. у Галичині, спонукають до постановки питання про методи, які застосовувалися українськими націоналістами щодо євреїв.

Поодинокі з них стали жертвами актів політичного насильства українців. Серед убитих членами ОУН – І.Фіш [6, 167] та С.Фіндер. Останнього, напр., вбито 3 січня 1939 р. за свідчення в судовому процесі проти учасників демонстрації української молоді в Стрию [4, 145].

Таким чином, політичне насильство доповнює спектр методів, які використовувалися праворадикалами в час розгортання українсько-єврейського конфлікту. Вони включають перманентний і, вочевидь, надзвичайно потужний психологічний тиск, нагнітання атмосфери соціальної обструкції, а подекуди й антиєврейських настроїв загалом. Не обійшлося й без випадків безпосереднього застосування фізичного терору. Проте відомі факти використання політичного насилля стосовно євреїв, як і традиційні методи тиску на них, дають підстави

стверджувати: типовою межею радикалізму ОУН та інших партій правого крила в ставленні до євреїв слід вважати нищення власності (підпали). Загальну ж атмосферу українсько-єврейської взаємодії тих років авторитетний часопис „Діло” визначав у наступних параметрах: „На етнографічному терені Галичини не було ніколи масових антижидівських погромів і не було теж ніколи української зорганізованої виразно протижидівської стихії. Були справді в деяких місцевостях спорадичні випадки протижидівських виступів поодиноких одиниць, найчастіше у формі биття шиб...” [13, 3-4].

Отже, в перші роки після краху імперій націоналізм українців еволюціонував, що зумовлено самим фактом зміни їхнього статусу. Упродовж часу існування ЗУНР йому властива ліберальність. Вона поєдналася з елементами створення режиму сприяння титульній нації, що, враховуючи тривалий попередній період бездержавності українців, є цілком природним.

Єврейська візія в українському націоналізмі формується як ідеологічна рефлексія настроїв національної меншини після падіння ЗУНР. Вона постає як реакція на політичний курс євреїв у нових суспільно-політичних реаліях, що характеризуються не тільки втратою державності, але й дискримінацією українців у Польщі. Виникнувши як захисний за своїм єством, їхній націоналізм відносно швидко набув якостей наступального й превентивного. Вони – відбиття громадсько-політичних оцінок на інтеграційний курс євреїв та їхню політичну лояльність до Другої Речі Посполитої.

Конструювання ставлення до євреїв у такий спосіб змінюється в 1930-х рр. Оцінка суспільно-політичних процесів в УСРР, зокрема спричинений Голодомором психологічний шок західних українців, призводить до визначення їхнім націоналізмом ролі євреїв у долі українців поза тим географічним ареалом, де він безпосередньо розвивався. Водночас на тлі Великої депресії остаточно кристалізується ідея соціальної структуризації українців, яка визначає позиції євреїв у економіці краю як такі, що перешкоджають реалізації цього завдання. На тональності частини партійних видань українців в 1930-х рр. віддзеркалюється тенденція зростання антисемітизму в Європі. Різні ж методи, які застосовувалися в

конкуренції/боротьбі з євреями, стають одним з чинників, що усталюють розмежування між демократичною та радикальною течіями українського націоналізму.

Список використаних джерел і літератури

1. Велика історія України від найдавніших часів до 1923 року. Злагодив М.Голубець. –Львів: Видавництво І.Тиктора, 1935. – 864 с.
2. В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: Видавництво „МС”, 2006. – 144 с.
3. Гон М. Справа С.Штайгера в контексті українсько-єврейських взаємин у Галичині (середина 1920-х рр.) // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 21-22 серпня 1995 р. – К., 1996. – С. 38-44.
4. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 68, оп. 2, спр. 518.
5. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-30, оп. 2, спр. 3.
6. ДАРО, ф. 33, оп. 4, спр. 97.
7. Діло. – 1922, 10 червня.
8. Діло. – 1925, 5 липня.
9. Діло. – 1925, 7 липня.
10. Діло. – 1936, 23 січня.
11. Діло. – 1936, 19 вересня.
12. Діло. – 1937, 24 червня.
13. Діло. – 1937, 3 липня.
14. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія: витоки конфлікту (1920-1930-і рр.) // Сучасність. 1994. – № 2. – С. 70-76.
15. Зайцев О. Український націоналізм і фашизм (1920-30-ті роки) // Українські варіанти. – 1998. - № 1. – С. 102-109.
16. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Документи і матеріали: В 5-ти т. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – Т. 2. – 712 с.

17. Крумгольц Л. Єврейське питання в світлі української політичної opinii. Інтерв'ю “Нового Дзенніка” з провідниками українських політичних угруповань // Діялоги. – 1988. – Ч. 19-20. – С. 237-243.
18. Левинський В. Ідеолог фашизму. Замітки до ідеології Дмитра Донцова. – Львів, 1936. – 38 с.
19. Нова доба. – 1936, 9 серпня.
20. Нова доба. – 1936, 16 серпня.
21. Перемога. Ідеологічний журнал ФНС. – 1936. – № 3.
22. Погребинська І., Гон М. Євреї в Західноукраїнській Народній Республіці (до проблеми українсько-єврейських взаємин). – К., 1997. – 84 с.
23. Редліх Ш. Єврейсько-українські стосунки в міжвоєнній Польщі у висвітленні української преси // Сучасність. – 1992. - №8. – С. 76-88.
24. Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. – Дрогобич: Видавнича фірма „Відродження”, 1998. – 376 с.
25. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Политические исследования. – 2000. - №1. – С. 114-123.
26. Gelber N.M. The national autonomy of Eastern-Galician Jewry in the West-Ukrainian Republik, 1918-1919 // A History of Polish Jewry during the revival of Poland. – New-York, 1990. – Pp. 244-296.

УДК 061.1:930.85(=411.16)(477.8)

Тамара Дмитренко

Державний історико-культурний заповідник міста Дубна.

Кроки до збереження єврейської культурної спадщини.

Анотація. У цьому повідомленні окреслюються напрямки роботи наукового складу заповідника стосовно популяризації історії єврейської національної меншини м. Дубна з метою привернення уваги єврейської світової громадськості до благодійництва задля збереження культурної спадщини майбутнім поколінням.

Ключові слова: культурна спадщина, національна меншина, заповідник.

Історія становлення і розбудови міста Дубна тісно пов'язана з євреями, перші письмові згадки про яких відносяться до XVI ст. [2, 189]. Серед них були і ремісники, і торговці. Вже тоді дубенські купці возили ювелірні вироби майже до 20 інших міст [7, 261]. Одночасно з заснуванням православних храмів у Дубні була збудована і перша синагога. У 1600 році рабинську посаду в ній обіймав відомий у Європі та на Близькому Сході знавець і дослідник **Талмуду Ісаїя Горович**.

На карті Дубна XVII ст. єврейські поселення займали дві вулиці на Чернеччині. В Актах XVII ст. місто Дубно вказане як таке, що має єврейський кагал. У кагалах зосереджувалась уся адміністративна, судова і релігійна влада. Євреї формувалися в замкнутій торгово-промисловий прошарок, володіли методами торгівлі, частиною промислів [7, 1280; 10, 27]. Проте у власницькому місті Дубні євреї сплачували податки і виконували повинності разом з християнами. Нарівні з міщанами вони ремонтували міські оборонні вали, мости, дороги [8, 53].

Відомо, що дубенський кагал, який у XVIII ст. налічував близько 3000 тисяч осіб, виділяв кошти на будівництво християнських храмів. Це засвідчується, наприклад, у Книзі візитацій римо-католицького костелу Яна Непомука XVIII – XIX ст. У побудову нового Іллінського собору на початку XX ст. свій внесок (1000 золотих) зробили євреї Ельберти, які на той час були одними з найбагатших у Дубні [6, 15].

У свою чергу, на побудову нової, мурованої головної синагоги в Дубні у XVIII ст. свої кошти вніс тодішній власник міста – князь **Любомирський**.

З 1758 року в нашому місті 18 років жив **Яків Кранц** – відомий народний проповідник, який користувався великим авторитетом з-поміж освічених кіл рабинської писемності. У II пол. XVIII ст. в Дубні народився **Соломон Йоель** – єврейський тлумач П'ятикнижжя Мойсея, який узяв собі творчий псевдонім – Дубно [4, 359].

У XVIII ст. дубенські євреї мали власну друкарню.

На початку XIX ст. з 4425 мешканців Дубна 53% становили євреї, купців-християн було 10, купців-євреїв – 40 [4, 359].

Станом на 1870 р. у місті Дубні проживало 7212 осіб, з яких 5173 були євреї [15].

Починаючи з 1877 року, торгівля і міські промисли в Дубні поступово перейшли до євреїв. У XIX ст. євреї-ремісники мали свої молитовні будинки, їх налічувалось 16.

Наприкінці XIX ст. в місті проживало 14257 осіб, з них євреїв – 7018 (49,2%). Євреїв-купців – 170, євреїв-міщан – 6896 [4, 359]. Останні займалися пошиттям одягу, торгівлею сільгосппродуктами, будівельними роботами, перевезенням, лихварством (прибутком від капіталу). Вже тоді у них були приватна лікарня і два приватних училища для своїх дітей [6, 11].

Чимало сторінок у своїх творах дубенським євреям XVIII-XIX ст. присвятили класик польської літератури **Юзеф-Ігнацій Крашевський** (“Спогади Волині...”) та **Тадеуш Любомирський** (“Історія однієї руїни”).

Основними джерелами доходів і заробітків євреїв у 1920-30-х роках були промислові підприємства, торгівля, транспорт, готельний бізнес, ремісництво, медицина. Промисловість Дубна складала: млини, хмілярні, тартаки (обробка деревини), круподерні, винокурні, миловарні, олійні, невеликі заводи з виробництва черепиці, цегли, бетонних кругів і блоків, щіток, вапна, оцту; ливарні та механічні майстерні і ряд дрібних ремісничих майстерень.

Власники хмілярень брати **Ельберти** вважались дубенськими мільйонерами. Першим у Дубні паровим млином володіли **Гурвіци**, які теж були одними з найбагатших підприємців міста. Три цегельні були також в руках євреїв. Найбільш успішними у продажу збіжжя вважались Манусовичі (на Забрамі), у виробництві і продажу вина – **Мантвери**, нафтопродуктів – **Кагани**, **Бархаші**, **Губермани**, **Бінштоки**. Власниками нерухомого майна були Черкеси. Вони мали величезні прибутки від оренди житлових приміщень [3, 80].

За Польщі єврейська молодь навчалась у приватних національних школах, виховувалась у кількох молодіжних та спортивних організаціях (воєнізована молодіжна організація “Гашомер Гацаїр”, спортивна течія “Маккабі”) [6, 18].

Найсвідоміші представники дубенського єврейства – лікарі, вчителі, підприємці, чиновники – входили до місцевої сіоністської організації і запрошувались на з'їзди сіоністів у великі міста Польщі. Натхненником сіоністів у Дубні був власник аптечної мережі, письменник Ашкеназі.

На початку 30-тих років ХХ ст. євреї почали виїжджати до Палестини. Закупівлею земель у тій країні займався **Гітельман** [6,14].

Напередодні другої світової війни в Дубні проживало більше 12 тисяч євреїв. Німці почали переслідувати їх з перших днів окупації. Зоною проживання стало гето, яке охоплювало район з двох вулиць: від нинішньої Конторської до провулка Шолом-Алейхема. З тильного боку гето впиралося в непрохідні широкі заплави річки Ікви, які служили природною загорожею. Гето оточили колючим дротом, і щоранку 6 чи 8 воріт випускали групи людей у місто на роботу [11, ч.4; 13].

Акції по знищенню євреїв розпочалися в 1942 році і продовжувались до 1943 року, після чого в гето не залишилось майже жодної людини. Розстріли проводились на стадіоні, поблизу дороги в напрямку монастиря Чесного Хреста, на старому аеродромі за залізницею, на Шибеній горі, біля сіл Кліщиха і Вигнанка, в урочищі “Палестина”, у яру за єврейським кладовищем [12; 5]. Надзвичайна Комісія у 1944 році виявила 50 ям з людськими останками [1;13]. Лише кілька десятків дубенських євреїв урятувалось після тотального знищення. Їх переховували з ризиком для життя українські, чеські, польські сім'ї. Ми знаємо небагатьох з тих, хто проявив милосердя до євреїв у ті страшні часи. Родина Домбровських врятувала єврейську дівчинку **Лізу Лопатіну**, родина чехів **Кашпарів** з села Молодава переховувала подружжя Гонів з Дубна, родина Михащуків з села Мильча врятувала життя 5-х осіб сім'ї **Мантверів**, подружжя Куниці з Дубна теж рятувало євреїв. Держава Ізраїль присвоїла рятівникам почесні титули “Праведник народів світу” і викарбувала їхні імена на своїх святинях [14; 5].

Після другої світової війни в Дубні вціліли майже всі пам'ятки архітектури, в т. ч. і синагога та ряд споруд історичного центру (крім ратуші), а також окремі житлові будівлі колишнього гето. Проте політика радянської влади тоді не передбачала турбот про національні меншини, їх релігії, а тим більше – про

збереження храмів та інших пам'яток. Колись величні храми пристосували під сховища, спортивні школи, промислові підприємства, а в синагозі розмістили ДТСААФ. Три старовинні кладовища знищили – польське, єврейське і православне – біля розібраної на будівельні матеріали церкви Чесного Хреста.

У 1993 році, зі створенням Державного історико-культурного заповідника міста Дубна, до його складу увійшло 29 пам'яток архітектури (і синагога в їх числі). Усі вони потребували не лише наукових досліджень, а й складних ремонтно-реставраційних заходів. Зрозуміло, що здійснення цих заходів вимагає значних коштів, і саме через недостатній рівень фінансового забезпечення відродження унікальних пам'яток м. Дубна просувається вкрай повільно. Українська православна та польська католицька релігійні громади міста власними коштами відновили свої храми, але іудейській общині, яку складають менше 20 осіб, не під силу провести в повному обсязі ремонтно-реставраційні роботи в синагозі.

Досвід багатьох розвинутих країн в царині підтримки та охорони культурної спадщини свідчить про те, що більш частина від загальних витрат на пам'яткоохоронні заходи надходить з різноманітних джерел, які мають благодійний характер. Керуючись Законом України “Про благодійництво та благодійні організації”, прийнятим у 1997 році, Державний історико-культурний заповідник міста Дубна створив “Благодійний Фонд відродження Дубенського замку”, який почав функціонувати з 2000 року. Отримані кошти йдуть на ремонтно-відновлювальні роботи палаців замкового комплексу, впорядкування замкового дворища, на ремонт фасадів будинків історичного центру міста, на створення експозицій та видавничу діяльність.

Зважаючи на багату культурну спадщину єврейського народу в Дубні, у збереженні якої зацікавлені і жителі нашого міста, і колишні дубенчани (громадяни Ізраїлю та інших країн світу), Заповідник спрямував свою роботу на популяризацію фондової колекції та зібраного історичного матеріалу про дубенських євреїв. Фонди Заповідника складають єврейські обрядові та побутові предмети з коштовних металів, оригінальні документи XVIII – першої пол. XX століть, фото

єврейських навчальних закладів, промислових підприємств, архітектурних споруд тощо, які збиралися не одним поколінням музейників. На протязі всього часу існування музею, а пізніше – і Заповідника, вивчалися архівні, енциклопедичні та інші друковані джерела, проводились опитування старожилів. Особливо цінною для музейної роботи є історіографічна збірка краєзнавця **Ігоря Лозов'юка**, яка налічує понад 1000 карток, з яких понад 300 стосуються історії дубенських євреїв. Усі ці надбання стали основою для побудови експозиції єврейської культури в Заповіднику, яка відкрилась у 2004 році. Протягом кількох років члени Комітету, вихідці з Дубна в Ізраїлі, привозили і надсилали копії власних сімейних архівів, ритуальні предмети, які увійшли до експозиції і вдало її доповнили. Варто назвати хоча б розділи експозиції, щоб окреслити весь масштаб, який вона охоплює.

1. Історія дубенських євреїв XVI–XIX ст.
2. Роль євреїв у соціальному, економічному, політичному та культурному розвитку м. Дубна в 20-30-х роках XX ст.
3. Геноцид під час німецької окупації м. Дубна і краю.
4. Акти милосердя з боку місцевого населення стосовно євреїв у 1941-44 рр.
5. Євреї – учасники боїв за визволення м. Дубна в лютому-березні 1944 року.
6. Комісія по розслідуванню фашистських злочинів на території м. Дубна.
7. “Книга пам’яті” жертв геноциду.
8. Шановані громадяни Дубна єврейської національності радянських часів.
9. Видатні єврейські вчені, релігійні та культурні діячі в історії Дубна.
10. Співпраця з громадськими організаціями Ізраїлю.
11. Іудейська релігійна громада м. Дубна сьогодні.
12. Засоби масової інформації про стан пам’яток єврейської культури в м. Дубні.

Побудова експозиції сприяла розширенню зв’язків і співпраці з міжнародними організаціями, заснованими колишніми дубенчанами та їх нащадками, привернула увагу світової єврейської громадськості до культурних пам’яток нашого міста. Починаючи з 2001 року, в Ізраїлі почали формуватися туристичні групи з колишніх дубенчан, яких у нашому місті цікавили і пам’ятки єврейської культури, і святі

місця, і родинне коріння. Таким чином, музейна кімната в Заповіднику стала своєрідним інформаційним та консультаційним центром для гостей міста і куточком, де бережуть пам'ять про дубенських євреїв.

Важливим кроком до порозуміння і зближення українського та єврейського народів на основі спільного історичного минулого в межах старовинного міста Дубна стало проведення спільних масових заходів. Улітку 2005 року таким заходом стало відкриття на синагозі пам'ятної дошки з участю членів Комітету вихідців із Дубна в Ізраїлі, іудейської громади міста, Рівненського обласного благодійного фонду “Хесед Ошер”, працівників Заповідника м. Дубна, представників міської влади та громадськості міста. У виступах гостей і господарів міста звучали слова відвертого занепокоєння станом синагоги – пам'ятки архітектури, історії та культури XVI ст. Тоді ж обидві сторони домовилися про співпрацю щодо пошуку шляхів по збереженню іудейського храму в Дубні.

Важливим фактором співпраці науковців Заповідника та Ізраїлю було проведення презентацій книг **Ціппі Гон-Гросс** “Вже нічия донька” та **Йосифа Вінера** – “Марафон життя”, у яких ідеться про врятування їх сімей у страшні часи німецької окупації. Книги ще не перекладені українською мовою, але чимало дубенчан знають зміст зі слів авторів. За сюжетом книги Ціппі Гон-Гросс написано сценарій для спектаклю, який ставлять театри Ізраїлю.

Благодійний характер носила фінансова допомога Рівненського обласного благодійного фонду “Хесед Ошер” для друку збірника тез “Єврейському народові”, що передувало проведенню Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції в Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна. У травні 2007 року кошти на її проведення надійшли від Комітету вихідців із Дубна в Ізраїлі. Гості і учасники цього поважного форуму – із Києва й Тель-Авіва, Праги і Луцька, Рівного і Старокостянтинова, Бердичева і Крем'янця, Львова і Дубна: вчені, музейники, краєзнавці, освітяни, культурологи, просвітяни, письменники, журналісти, представники влади. У ході конференції учасники і гості з Ізраїлю вручили адміністрації Заповідника кошти на проведення початкового етапу ремонтно-відновлювальних робіт у синагозі. Тоді ж гості високо оцінили роботу

наукових працівників Заповідника по проведенню наукових та краєзнавчих досліджень, висловили подяку старожилам міста за збережену пам'ять про колишніх сусідів, знайомих, друзів-євреїв. Про ці стосунки влучно написав поет

Максим Рильський:

“Нас хліб живив один, одні поїли води,
Ділили, як брати, ми радість і печаль. . .”.

Заголовок до цього вірша – “Єврейському народові” – став основним гаслом у проведенні всіх заходів Державного історико-культурного заповідника міста Дубна, спрямованих на розширення, зміцнення приятних стосунків між українським та єврейським народами, на здійснення їх спільної мети по збереженню єврейської культурної спадщини в місті Дубні.

Список використаних джерел та літератури

1. Акти Надзвичайної Комісії по розслідуванню фашистських злочинів у м. Дубні. – Фонди ДІКЗ м. Дубна.
2. Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – С. 189.
3. Дмитренко Т. Заняття дубенських євреїв у 1920-30-х роках // Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції “Єврейському народові”. – Луцьк, 2006. – С. 80.
4. Єврейская энциклопедия. – С.-Пб., 1906-1914. – Т. VII. – С. 359.
5. Ізраїльтян цікавить наше місто // Регіони. – 2005. – 28 липня.
6. Іменні фонди Цві Маляра, Цубіка Керен Цві, Хани Фейт з Ізраїлю, сім'ї Колмакових, Ігоря Лозов'юка, Анастасії Рафальської, Лідії Степанюк, Людмили Прибитковської з Дубна у Державному історико-культурному заповіднику міста Дубна.
7. Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. II. – С.261.
8. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне...// Волынские епархиальные ведомости. – 1880, №28–29. – С. 1280.

9. Пероговский В. Город Дубно... По календарю Юго-Западного края на 1873 год. // Волынские губернские ведомости. – 1878. – №10.
10. Пероговский В. О евреях. // Волынские губернские ведомости. – Житомир. – 1877. – №53.
11. Савчук П. Суспільно-господарський розвиток Дубна і євреїв // Матеріали Міжнародної науково-краєзнавчої конференції «Єврейському народові» в м. Дубні. – Луцьк, 2005. – С. 27.
12. Сацюк О., Шультінський Ю. Недоля жидів у Дубні // Літопис Волині. Вінніпег, 1958. – Ч.4.
13. Спогади Марії Луцик, Віктора Фенюка. – Фонди ДІКЗ м. Дубно.
14. Фридбойм Х. То, что я помню. – Ярославль, 1997. – С.14.
15. Фрідріхова М. Ціна за життя. Переклад з чеської Марії Солдатюк. – Експозиція чеської культури в ДІКЗ м. Дубна.

Список ілюстрацій:

1. Синагога XVI ст., в м. Дубні. Фото В. Пелеха. 2005 р.
2. Пам'ятна дошка на головній синагозі м. Дубна. 2005 р.
3. Один із розділів експозиції музейної кімнати «Єврейському народові».
4. Срібний посуд з єврейських помешкань XIX – поч. XX ст.
5. Діорама «Дубенське гето». Скульптор і художник Микола Тимчак .

Фото 1.

Фото 2.

Фото 3.

Фото 4.

Фото 5.

УДК: 94: 339.984(477.8)«1918/1939»

Долганов Петро

Ідеологічні рефлексії економічного націоналізму періоду українського державотворення у контексті проблеми міжетнічних взаємин

Анотація. У статті висвітлюються ідеологічні візії економічного націоналізму в умовах розбудови української державності в 1917-1920 рр. З'ясовується вплив намірів української влади встановити національну ієрархію задоволення економічних інтересів, в якій за титульною нацією резервувалося перше місце, на ставлення національних меншин до української

державності. Аналіз проблеми здійснюється на прикладі ЗУНР, УНР, Української Держави *П.Скоропадського*.

Ключові слова: економічний націоналізм, етнічні меншини, євреї, влада.

Summary. *Petro Dolganov. Ideological reflexions of economic nationalism of the period of the Ukrainian statebuilding in a context of a problem of interethnic relations. The article covers ideological reflections of economic nationalism under the conditions of the Ukrainian statebuilding in 1917-1918. It finds out the influence of Ukrainian government intentions, establish national hierarchy satisfaction of economic interests, where the title nation reserves the first place, national minorities attitude regards Ukrainian sovereignty. The problem is illustrated by example of WUNR, UNR and Ukrainian state of Pavlo Skoropadski.*

Key words: *economic nationalism, ethnic minorities, Jews, power.*

З початком української революції перед новоутвореними українськими національними державами постало питання вироблення власної концепції економічної політики. Зважаючи на те, що ці держави не були моноетнічними (на території Східної Галичини 14% населення складали поляки, 13% – євреї і 2% – представники інших національностей), відповідна проблема йшла на стику міжнаціональних взаємин [7, 93]. Перед українською владою постало два варіанти розвитку подій: або вибрати демократичну модель економічної політики, рівномірно задовольняючи інтереси всіх національностей, або ж стати на шлях економічного націоналізму, здійснюючи протегування титульній нації в економічній сфері.

У процесі реалізації економічної політики уряд Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) встановив своєрідну національну ієрархію задоволення економічних інтересів, в якій за титульною нацією резервувалося перше місце. Досить часто економічне протегування українцям здійснювалося на шкоду національним меншинам. Проте у ЗУНР, зважаючи на швидкоплинність її існування та необхідність створення демократичного обличчя перед країнами Антанти, не склалася чітка ідеологія економічного націоналізму на рівні державної доктрини. У зв'язку з цим пошук її джерел приводить нас до аналізу програмних засад провідних політичних партій ЗУНР, які перебували при владі і самі визначали економічну політику держави чи, зважаючи на свою популярність у народі, тією чи

іншою мірою могли впливати на розробку її концепції і реалізацію. До них належали: Українська національно-демократична партія (УНДП), Українська радикальна партія (УРП), Українська соціал-демократична партія (УСДП).

УНДП була провідною державною партією, яка фактично монополізувала всю владу в новоутвореній українській державі. Економічна ідеологія цієї політичної сили визначалася проринковою орієнтацією. Ідея першочергового задоволення економічних інтересів титульної нації відігравала в ній ключову роль. Вона полягала у концепції встановлення економічного контролю українців над сировинною базою, промисловістю, торгівлею і сільськогосподарськими землями краю.

За умов, коли більшість населення працювала у сфері сільського господарства (74.4%), пріоритетним в економічній сфері виявилось земельне питання [5, 151]. На території новоутвореної ЗУНР серед українських селян спостерігалось катастрофічне малоземелля, тоді як польські поміщики володіли досить великими земельними наділами. В умовах українсько-польської війни, при ворожому ставленні польського населення до ЗУНР, більшість проектів земельної реформи, розроблені лідерами УНДП, носили антипольський характер. Їх суть полягала у вилученні без викупу земель поміщицьких господарств і їх передачі селянам (в першу чергу жовнірам республіканської армії) [14, 9]. Відповідна ідея, припускаємо, переслідувала подвійну ціль: вирішення проблеми земельного голоду серед українських селян і позбавлення економічного впливу в державі польських поміщиків.

Встановлення контролю над торгово-промисловою і фінансовою сферами краю, згідно з ідеями представників УНДП, мало бути реалізоване шляхом всестороннього сприяння соціальній емансипації титульної нації. Зокрема, вже з перших днів проголошення ЗУНР і за кілька місяців до цього на сторінках пресового органу УНДП «Свобода» здійснювалося активне пропагування закликів «свій до свого» [16, 3]. Згодом з'являється попередня концепція соціальної емансипації українців. За задумом націонал-демократів, враховуючи селянський характер нації, вона має розпочатися з аграрної сфери. Усіх українських селян, які

володіли «кишеньковими капіталами», закликали не тримати їх «мертвим багажем» вдома, а вкладати у розвиток фермерського сільського господарювання [12, 353].

Також планувалося, що українці «вирвуть із чужих рук» торгівлю (в якій переважали євреї). У зв'язку з цим на державу покладалося відкриття українських торгівельних шкіл, які мали підготувати спеціалістів для реалізації цього завдання. Окрім цього, українських селян закликали до відкриття кооперативів і крамниць [12, 353]. Дрібнотоварна національна торгівля за умов інтенсивного розвитку, забезпеченого державною підтримкою, в майбутньому призвела б до упромисловлення регіону і утворення українського середнього класу заможних людей, міцної опори національній незалежності: «якщо українці самі не займуться підприємництвом, то завжди будуть бідні, навіть у своїй державі, а політична незалежність останньої буде формальністю» [12, 353–354].

Для розвитку національного торгово-промислового сектору закликалося використовувати лише українські капітали: «до творення промислових закладів має бути ужитий наш гріш» [12, 354]. Через це на противагу чужому фінансовому сектору, який у регіоні представляли переважно поляки і євреї, у 1918 р. часто звучали заклики створити український торгово-промисловий банк. Використання інонаціонального капіталу, згідно з ідеєю економічного націоналізму націонал-демократів, допускалося лише за умов суворого державного контролю [12, 354].

Проте високий рівень бідності серед українського населення, що продовжував зростати, спонукав до усвідомлення того, що реалізація ідеї соціальної емансипації українців навіть за умов всестороннього протегування держави – це справа багатьох років. У зв'язку з цим вже у 1919 р. набирає популярності ліве крило УНДП, яке пропонувало швидший варіант «націоналізації» економіки. Припускаємо, прихильники соціалізму в середовищі УНДП підтримували ідею часткової соціалізації і націоналізації ключових галузей економіки ЗУНР (окрім аграрної), що дало б змогу титульній нації швидко встановити контроль в економічній сфері і продемонструвати таким чином національним меншинам «хто в домі господар».

Через велику популярність цих ідей серед обіднілих громадян ЗУНР української національності, які не в останню чергу вважали причиною свого скрутного становища «ошуканську» діяльність чужого бізнесу (особливо єврейського, хоча вони теж перебували не в кращому становищі), УНДП 29 березня прийняла ряд тих елементів до своїх програмних засад, які позначені пафосом соціалістичного ідеалізму [1, 29]. Передбачалося «усуспільнення деяких галузей промисловості, торгівлі, кредиту шляхом створення «добровільних асоціацій» і націоналізації» [4, 120]. Першочерговій націоналізації мав підлягати природно-ресурсний потенціал Східної Галичини [12, 353]. Також УНДП взяла на озброєння ідею обкладення прогресивним податком на прибуток багатшої підприємницької верстви населення при одночасному звільненні від податків бідніших селянських і робітничих прошарків [4, 120]. Зважаючи на малочисельність української підприємницької верстви, припускаємо, що дане програмне положення мало на меті покласти тягар фінансового забезпечення державного бюджету на представників інших національностей (особливо євреїв).

УРП була другою за впливом політичною партією ЗУНР. У земельному питанні партія підтримувала позицію націонал-демократів, вважаючи, що поміщицьке землеволодіння слід ліквідувати, а землю віддати у приватну власність селянам без викупу [8, 2]. Щодо торгово-промислової і фінансової сфер, то партія обстоювала засади повної соціалізації, як засобу встановлення контролю титульної нації над цими галузями: «Українська радикальна партія, як партія робітничих селянських мас української нації, стоїть на ґрунті соціалізму» [6, 46]. У прийнятій на партійному з'їзді 23 березня 1919 р. програмі зазначалося, що УРП виступає за «...соціалізацію всіх зрілих до того вже тепер галузей народного господарства, як великого промислу, великої торгівлі, банків...» [4, 116]. Проте ідеологія партії не заперечувала свободу торгівлі і вільного обігу грошей. Це дозволяє гіпотетично припустити, що УРП дотримувалася ідеології подвійних стандартів: наділення землею українських селян на засадах приватної власності і соціалізація та націоналізація в торгово-промисловій сфері, де українці найближчим часом не мали можливості стати основними власниками.

Провідною партією українського пролетаріату була УСДП. Зважаючи на малочисельність української міської робітничої верстви, УСДП, на відміну від УНДП і УРП, користувалася меншим впливом в українському суспільстві. Соціал-демократи в дусі частини постулатів марксистської ідеології дотримувалися принципу соціалізації в усіх сферах економіки. Навіть аграрну реформу вони пропонували здійснити на основі створення колективних селянських господарств, а не приватновласницьких. Фабрики і заводи пропонувалося віддати в руки робітників, які на них працювали [4, 123]. Надто велика відданість соціалістичній ідеї і відсутність чітких проявів економічного націоналізму в її діяльності дозволяють лише гіпотетично трактувати її соціалістичну ідеологію як таку, що мала на меті встановлення контролю титульної нації над економічною сферою.

Панування відповідної ідеології в середовищі українського національного політикуму вплинуло на ставлення національних меншин до української держави. Якщо поляки у будь-якому випадку не підтримали б ЗУНР, оскільки її існування суперечило ідеї відродженої великої Польщі, що мала включити до свого складу території української республіки, то євреї, не маючи власних геополітичних інтересів на території Західної України, потенційно могли стати союзниками її незалежності. Можливо, саме наявність ідей економічного націоналізму в ідеології провідних політичних партій ЗУНР стала одним із факторів, що визначив настороженість євреїв у ставленні до ЗУНР та нейтралітету у польсько-українській війні.

У внутрішній політиці УНР домінував соціалістичний варіант розвитку, що безпосередньо вплинуло на її економічні перетворення. Вибір такої стратегії пояснюється традиційною реакцією на модернізаційні процеси. Вестернізація Російської імперії здійснювалась дуже нерівномірно. Вона відбувалась лише в економічній сфері й спонукала такі негативні наслідки, як соціальний дарвінізм і поглиблення прірви між багатими і бідними. Водночас зміни не зачепили політичної системи, не принесли конституціоналізму і демократичних свобод, які могли б посприяти вихованню нового покоління прихильників західного шляху розвитку. Соціальна ж неструктурованість українців зумовила

відсутність економічної еліти, яка стояла б на позиціях вестернізації. Водночас інтелігенція в умовах відсутності конституційних реформ бачила лише негативні наслідки економічного оновлення для свого народу, що й призвело до її соціалістичної орієнтації [11, 98; 7, 83].

Ми гіпотетично припускаємо, що однією з причин взяття на озброєння українською владою принципів соціалізму було й те, що він вказував на швидкий шлях до встановлення контролю над економікою краю: її соціалізацію і націоналізацію. Враховуючи особливості соціальної структури українства, лише держава могла надати економіці національного характеру та врегулювати наболілі соціальні проблеми.

Таким чином, ринкова модель господарювання тісно пов'язувалась українцями з іноземним пануванням, що спричинило її негативне ставлення до західної моделі модернізації економіки і зумовило переважання соціалістичних переконань національної еліти. Остання трактувала ринкові відносини як серйозну перешкоду будівництву української держави. За словами В. Винниченка, «поки на Україні лишається панування буржуазних клас, себто буржуазного ладу, доти й наше повне національне визволення не можливе» [9, 346]. Тому в силу вище зазначених факторів український економічний націоналізм виявився обрамлений у соціалістичну «оправу».

Реалізація національної економічної політики УНР розгорнулась в аграрній, промисловій і фінансовій сферах. Остання – одна з ключових ділянок, від якої залежить стан всієї економіки країни. У цій сфері політична еліта України хотіла здійснити повну або часткову націоналізацію. Враховуючи її нерішучість та постійну орієнтацію на Тимчасовий уряд, до реалізації подібних намірів так і не дійшло. В Декларації Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р. лише зазначалося, що потрібно «...вести підготовчу працю так, щоб Україна в фінансових справах могла стати цілком на державний ґрунт» [1, 297]. У подальшому з'явилися наміри створення центрального Національного українського банку, який мав взяти під контроль всю банківську систему УНР [1, 309]. Також

планувалась зміна орієнтації кредитної політики банків, яка на шкоду приватним власникам мала підтримувати найбільш бідні верстви суспільства.

Та особливо яскраво економічний націоналізм влади проявився у планах реорганізації податкової галузі, в якій, згідно з Декларацією Генерального Секретаріату від 29 вересня 1917 р., мали ввести прогресивне оподаткування всієї великої власності на території країни. Цілком зрозуміло, що це безпосередньо стосувалося неукраїнського населення [1, 309].

Аби встановити свій контроль над промисловістю, влада УНР мала намір здійснити її націоналізацію. Для початку планувалось лише встановлення державного контролю над провідними промисловими галузями шляхом створення наглядового органу – Економічного комітету [13, 2].

В аграрній сфері Центральна Рада стала на шлях соціалізації землі, що також забезпечувало українцям контроль над нею. Політична еліта УНР хотіла поширити принцип соціалізації не тільки на землю, але й на всі обмежені ресурси країни: «ліси, води і всі багатства підземні, як добро українського трудящого народу переходить у підпорядкування УНР...» [13, 2].

29 квітня 1918 р. у революційних подіях відбулися суттєві зміни, внаслідок яких на зміну УНР прийшла Українська Держава **П.Скоропадського**. Нова влада за своїми поглядами на соціально-економічний лад виявилась прямо протилежною попередній: вона відстоювала інтереси великих приватних власників, а не ігнорувала їх. Робити висновки щодо проявів українського економічного націоналізму в політиці цієї влади важко, оскільки в її структурах домінував іноетнічний елемент. Окремі поодинокі українські партії, які відстоювали вестернізуючий шлях розвитку України (Українська демократична хліборобська партія (УДХП) і Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ)), взагалі не були представлені в уряді [9, 477–480].

З падінням Української Держави та відновленням УНР остання повернулася у своє попереднє русло. Знову було проголошено землю власністю селян, а промисловість – підконтрольною державі. Фактично нічого нового, порівняно із заходами Центральної Ради, в цьому не було, хіба що радикалізувались деякі

погляди. Зокрема, в економічній ідеології лідерів Директорії найбільш чітко вималювався соціалістичний контекст економічного націоналізму. Це було пов'язано з тим, що В.Винниченко стає головним координатором розроблення стратегії втілення економічної політики влади. Тому в період Директорії побутувала думка, що представники чужого бізнесу є ворогами української національної революції, тому їх потрібно всіма засобами ізолювати від влади, а їх власність націоналізувати [15, 18]. Здійснюючи відповідну політику, влада намагалася нейтралізувати національного і соціального ворога (інонаціональні верстви великих приватних власників) [2, 15].

Центральна Рада і Директорія мали б усвідомлювати, що національні меншини так просто не віддадуть позицій економічного контролю на Україні. Їх потрібно було або витіснити з них, або піти на компроміс. Владні верхи опинились у неоднозначній ситуації: виношуючи соціалістичну ідеологію, вони намагались знайти компроміс з національними меншинами. Водночас соціалістична налаштованість політичної еліти призвела до кристалізації в уяві національних меншин образу суперника, що вбачався в українській владі, яка хоче позбавити їх зароблених багатств і соціального статусу [1, 161].

Панування такої атмосфери і вирішило ставлення іноетнічного бізнесу до УНР та виключило можливість його компромісу з владою. Для нього «чужа» держава, яка, хоч і не здійснювала радикальної політики і маніфестувала свою лояльність до національних меншин, але все ж виношувала ідею «справедливого» перерозподілу економічних благ, стала загрозою його соціальному статусу, а отже – якщо не ворогом, то принаймні опонентом.

Таким чином, політична еліта УНР внаслідок особливостей перебігу модернізаційних процесів у Російській імперії вибрала соціалістичну альтернативу розвитку. Припускаємо, що її економічний націоналізм виявився чітко пов'язаний з окремими соціалістичними елементами (відстоювання принципів соціалізації землі і націоналізації промисловості). Але нерішучість влади призвела до того, що практичних кроків на шляху реалізації економічних намірів було здійснено дуже мало. Економічний націоналізм УНР швидше існував в інтелектуальному вимірі її

лідерів та на папері законодавчо задекларованих гасел, призводячи лише до поглиблення міжнаціональних суперечностей.

Економічна ідеологія ЗУНР набагато краще простежується на партійному рівні, а не в її законодавстві. Вона характеризувалася відсутністю чіткої орієнтації серед політичної еліти на майбутній суспільно-економічний лад держави та наявністю боротьби в її середовищі прихильників соціалізму і капіталізму: «...в економічній сфері у нас йде протиборство капіталістичної і соціалістичної течій» [3, 311]. Це явище було особливо характерним провідній владній партії – УНДП. Поміж боротьбою просоціалістичної і прозахідної альтернатив розбудови держави простежувався своєрідний третій шлях: «між тими двома течіями є ще посередна, яка хоче збудувати навий лад дорогою еволюції... Сю посередну розв'язку мусимо і ми прийняти...» [10, 2]. Вихована на конституційних традиціях Австрії українська еліта була готова до вестернізуючого розвитку своєї держави, але водночас вона не хотіла миритись з нижчим соціальним статусом народу, до якого належала, і власним економічним безсиллям в умовах ринкових відносин. Звідси – прагнення до своєрідного капіталістично-соціалістичного симбіозу, в якому робітничо-селянська нація зайняла б вигідніший для себе статус, а її політична еліта отримала б можливість контролювати економічні ресурси: «як хочемо йти по лінії народних мас..., мусимо йти на ліво» [3, 301].

Список використаних джерел та літератури

1. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
2. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин за часів революції. – Відень: «Гаймон», 1921. – 45 с.
3. Західно-Українська народна республіка 1918-1923. Документи і матеріали. Т. 2. – Івано-Франківськ: Лілея, 2003. – 712 с.
4. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918 – 1929). Т.1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.

5. Макарчук С.А. Етносоціальне розвитие и національніє отношения на западноукраїнських землях в период імперіалізма. – Львов: «ВИЩА ШКОЛА», 1983. – 255с.
6. Міщук М.Б. Українська радикальна партія – Українська соціалістично-радикальна партія: ідеологія, організація, політика (1918 – 1939) / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. – Київ, 2007. – 20 с. 218 с.
7. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.
8. Селянсько-Робітничий (Трудовий) З'їзд // Републіка. – 1919, 3 квітня. – С. 2-3.
9. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.
10. Українська Національна Рада. Засідання з 3 квітня // Републіка. – 1919, 6 квітня. – С. 2-3.
11. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В.Верстюк. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2192, оп. 1, спр.1. – 357 арк.
13. ЦДАВО, ф. 3866, оп. 1, спр. 228.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф. 269, оп. 1, спр. 44. – 89 арк.
15. ЦДАГО, ф. 41, оп. 1, спр. 19. – 31 арк.
16. Чому кожний українець повинен забезпечуватися на житє тільки в «Карпатії»? // Свобода. – 1918, 29 березня. – С. 3.

УДК 94(477):929 Гутник "1919"

Дружкова Ірина

Сергій Михайлович Гутник – міністр торгівлі й
промисловості Української Держави

Анотація. Серед гласних Одеської міської думи 1917 р. був кадет, хрещений єврей **Сергій Михайлович Гутник**. До революції він служив управляючим Одеського відділення Сибірського торговельного банку та юрисконсультом Одеського біржового комітету. Після гетьманського перевороту С.Гутник став міністром промисловості та торгівлі в уряді **Ф.Лизогуба**. Перший міністр-єврей в небільшовистському уряді незалежної України. Він позитивно ставився до розвитку капіталістичних відносин, чим викликав різку критику соціалістів. Загалом можна стверджувати, що постать С.М.Гутника потребує ґрунтовного вивчення.

Ключові слова: Сергій Михайлович Гутник, юрисконсульт Одеського біржового комітету, міністр промисловості та торгівлі, Одеська міська дума, **В.Винниченко**, **П.Скоропадський**, **Ф.Лизогуб**.

Summary. Iryna Drujkova. Among the deputies of Odessa city дума in 1917 there was a cadet Serhiy Hutnyk. Hi was baptized Jew. Before revolution he served to the managers of the Odessa branch of the Siberian commercial bank and adviser of the Odessa exchange committee. After hetman revolt S.Hutnyk became the minister of industry and trade in a government the F.Lyzohub. Hi became a First Jew of minister in the nonbolsheviks government of independent Ukraine 1917-21. He positively thought about development of capitalist relations in Ukraine. Socialists criticized him for his economic glances. The personality of S.Hutnyk might deserves further study.

Key words: Serhiy Hutnyk, adviser of the Odessa exchange committee, the minister of industry and trade in a government the F.Lyzohub, Odessa city дума, **V.Vynnychenko**, **P.Skoropadskiy**, **F.Lyzohub**.

У 2008 році виповнилось 90 років з часів гетьманського правління П.Скоропадського. Політичний досвід революційних змагань тих буремних часів донині має неабияке значення. Останнім часом з'являється багато досліджень, присвячених революційним змаганням 1917–1921 рр. взагалі і гетьманату Павла Скоропадського зокрема. Зрозуміло, що важливо багато уваги приділяти не лише гетьману П. Скоропадському, але й постатям, пов'язаним з цією епохою. Серед дослідників, що присвячують свої розвідки подіям 1917–1921 рр. саме в Одеському регіоні й видатним постатям зазначеного періоду, слід назвати **О.П. Реєнта**, **А. Мисечка**, **Т. Винцьковського**, **О. Музичка**, **О. Малюту**, **О. Шишка**, **Т. Гончарука** та **І. Дружкову** [1]. Однак діяльність **С. Гутника**, на жаль, залишається поки що мало дослідженою. Тож стаття є спробою дослідити деякі аспекти життя С.М.Гутника в Одесі та в Києві.

Можна із упевненістю сказати, що ця особистість відрізнялася від інших міністрів-одеситів періоду визвольного руху в Україні (В.Чехівського, І.Липи, С.Шелухина, А.Ніковського, П.Климовича). По-перше, С.Гутник єдиний з них був міністром в уряді Української Держави П.Скоропадського, а не Української Народної Республіки. По-друге, на відміну від інших згаданих діячів, він до революції не був відомий як радикал і входив до Російської партії кадетів.

Про Сергія Михайловича Гутника відомо небагато. Навіть донедавна були не відомі місце народження й роки життя. Нещодавно авторкою цієї розвідки була знайдена інформація про місце і дату народження (інформації немає в «Енциклопедії Українознавства»). Випадково на прізвище Гутника вдалося натрапити серед списків студентів Новоросійського університету. Отже, народився Гутник Сруль Міхелевіч (Сергій Михайлович) 23 грудня 1868 р. в Акермані Бессарабської губернії в родині II гільдії. Пізніше родина переїхала до Одеси. Навчався у Другій одеській гімназії, згодом, в січні 1888 р., він стає студентом Новоросійського університету і вивчає юриспруденцію [2].

На початку XX ст. прізвище С.М.Гутника все частіше з'являється на шпальтах одеських газет, в основному у зв'язку з діяльністю у біржовому комітеті. Так, 11 листопада 1904 р. згадується, що С.М.Гутник, А.А.Анатра, Ф.М.Шторн мають поїхати як представники одеської біржі до Міністерства фінансів на нараду з приводу перегляду хлібних тарифів, яка була призначена на 20 січня 1905 р. [3] і яка вчасно не відбулася з усім відомої причини. Від 30 листопада 1904 р. у матеріалах інтерв'ю з С.Гутником була опублікована інформація про нараду в Міністерстві фінансів, яка відбувалася 16–26 листопада. На нараді під головуванням товариша міністра В.І.Тиміряєва було розглянуто новий проект про промисловий податок. За словами С.М.Гутника, обговорення проекту проходило дуже жваво [4]. Це дані за один місяць, далі поява прізвища С.М.Гутника на шпальтах газет все частішає.

Маючи вищу юридичну освіту, С.Гутник у 1910–1912 рр. служив управляючим Одеського відділення Сибірського торговельного банку, а з 1915 до 1917 р. був юрисконсульту Одеського біржового комітету [5].

Справжньою політичною школою для цього діяча слугувала Одеська міська дума. У 1917 р. вибори в міську думу відбувалися два рази (до революційних подій та під час них). 6 (19) серпня 1917 р. в Одесі пройшли вибори в міську думу на основі положення про вибори Тимчасового уряду, згідно з яким був скасований майновий ценз та інші обмеження для виборців. Різні партії було представлено на виборах 24 списку, найбільше голосів зібрав блок есерів [6].

Міським головою було обрано **В.І.Сухомліна**, який займав цю посаду до жовтневих подій у Петрограді [7]. Товаришами голови було обрано **Лазаровича Соломона Борисовича**, що мешкав по вул. Херсонська, 44, та **Фрідмана Бориса Юлійовича** (вул. Базарна, 47).

24 серпня думці зібралися на своє перше засідання, де обрали голову думи – **Лордкіпанідзе Івана Несторовича**, який мешкав тоді за адресою: вул. Преображенська, готель “Пасаж”.

Якщо порівняти список 120 гласних Одеської думи на 7 листопада 1917 р. зі списком гласних цієї ж думи початку 1917 р. [8, 34–36], впадає в око різка зміна складу депутатів. Жоден з гласних початку 1917 р. у нову думу не потрапив! Крім цього, сильно змінився національний і соціальний склад депутатів [9].

Якщо говорити про етнічний склад гласних Думи, обраної влітку 1917 р., то привертає увагу значний відсоток депутатів-євреїв. У дореволюційній Думі гласних євреїв були одиниці. Тепер унаслідок зняття всіх заборон і політичного тиску ця етнічна група могла взяти значно більшу участь у керуванні містом. На підставі простого лінгвістичного співставлення за прізвищами, іменами та по батькові, євреїв було не менше 33 чоловік, що складало 28% усіх гласних. Однак якщо врахувати і хрещених євреїв, що змінювали власні імена і прізвища, наприклад – **С.М.Гутника**, то, швидше за все, ці показники були більшими. Список становить інтерес і для гендерних досліджень – у Думі в цей період з’являються жінки, хоча й у незначній кількості. Так, із 120 гласних було тільки 2 жінки (**Піотровська Вікторія Миколаївна** і **Душко Дар’я Никифорівна**) [10].

Серед гласних Одеської міської думи 1917 р. були й досить відомі згодом політичні діячі, у тому числі і член Партії кадетів, хрещений єврей **Сергій**

Михайлович Гутник, що проживав у власному будинку по вулиці Софіївській № 21 [11, 1]. До 1917 р. він працював юрисконсульту Одеського біржового комітету. В “Енциклопедії українознавства” є інформація, що в 1917 р. С.М.Гутник очолював Одеський біржовий комітет [12, 464], однак даних, які б це підтвердили, замало. Не знайдено поки що інформації для того, щоб визначити, коли саме в 1917 р. він посідає цю посаду. Український соціал-демократ, лідер Директорії УНР Володимир Винниченко також вважав, що в цей період С.Гутник був саме головою Одеського біржового комітету, і писав у своїх спогадах із властивою йому класовою ненавистю: “С.Гутник – кадет, феноменальний одеський спекулянт, голова одеського біржового комітету, відомий на всю одеську округу цинізмом і безсоромністю своїх біржових спекуляцій” [13, 39]. Можливо, що видавці “Енциклопедії українознавства” запозичили в нього цю інформацію. Н.Полонська-Василенко обмежилася досить простою характеристикою С.Гутника – “фінансовий діяч Одеси” [14, 493].

Цікаво, що в дореволюційний період С.Гутник мешкав у власному будинку по вул. Софіївській, №21, саме навпроти одеської “Просвіти”, а згодом й одеського Українського клубу, куди були вхожі майбутні міністри УНР та Директорії С.Шелухин, І.Липа, А.Ніковський, В.Чехівський та інші відомі українські діячі. Цілком імовірно, що в “Просвіту” міг заходити й С.Гутник. Однак нам не відомо, чи був він знайомий у цей період з іншими майбутніми українськими міністрами.

З усіх органів влади в основному тільки Дума займалася важливими питаннями міського життя, у тому числі й проблемою нестачі грошей. Наприкінці 1917 р. населення Одеси відчувало брак розмінних грошових знаків. Це було викликано не тільки паралічем залізничного транспорту, який раніше привозив гроші з Петрограда. “Кредитний голод” відчувався навіть у столицях, де довгий час не працювали ні кредитний відділ Міністерства фінансів, ні експедиція державного виготовлення паперів. Дефіцит грошей, особливо дрібних номіналів, став незадовільно позначатися на торгово-промисловому житті Одеси: на заводах і фабриках не було чим розраховуватися з робітниками; у магазинах, на базарах, у кафе й інших торговельних крамничках продавці відмовляли в продажі товарів і

продуктів тим покупцям, які не мали дрібної розмінної монети. Випущених в обіг після Лютневої революції так званих “керенок” – казначейських знаків 20-ти і 40-а крб. – населення міста зовсім не визнавало. Обмінний курс купюр номіналом 100 карбованців, так званих “катеринок”, а також асигнацій вартістю 500 карбованців становив відповідно від 5 до 25 крб. Дума і місцеве відділення Державного банку вживали всіляких заходів щодо пом’якшення кризи. Замість кредитних квитків на початку грудня 1917 р. було вирішено випустити в обіг купони 5-тивідсоткових облігацій “Позики Волі” 1917 р., 4-хвідсоткові квитки Державної скарбниці (25, 50 і 100 крб.) і 5-тивідсоткові зобов’язання Державної скарбниці. Головуючий Одеським військовим округом наказував усім урядовим і громадським установам, приватним особам, торговим і торгово-промисловим підприємствам безперешкодно приймати до платежу зазначені цінності нарівні з кредитними квитками. Тоді ж представниками банків і банківських будинків було прийнято рішення про виробництво муніципальних міських грошей. І вже до середини січня 1918 р. були розклеєні оголошення про випуск міською владою в обіг тимчасових розмінних квитків, що замінюють державні кредитні. На підставі постанови міської Думи від 21 грудня 1917 р., перші розмінні квитки були виготовлені вартістю 3, 5 і 10 крб. загальною сумою 5 млн. крб. Усі вони після проходження нумерації надходили в одеську контору Державного банку. Надалі стали друкувати квитки вартістю 25 і 50 крб., а також паперові “розмінні марки” у 15, 20 і 50 коп. [15].

Діяльність Думи в цей період досить різноманітна – грошова реформа, багаторазові спроби вирішення продовольчої проблеми. Крім того, для одеської Думи характерним було прагнення будь-що запобігти можливості кривавих зіткнень у місті представників різних політичних напрямів.

Після гетьманського перевороту від влади було усунуто представників українських соціалістичних партій та сформовано кабінет міністрів під керівництвом **Ф.Лизогуба**. До кабінету увійшли здебільшого представники українських організацій Російської партії кадетів (з 1917 р. перейменована у Партію народної свободи), які мусили визнати право України на самовизначення, та “фахівці” – ті, хто добре знався на роботі в різних галузях економіки. Не дивно,

що С.Гутник як активний кадет та досвідчений фінансист отримав портфель міністра промисловості та торгівлі. Коли саме С.Гутник переїздить до Києва, невідомо.

Разом з шістьма іншими міністрами кабінету **Ф.Лизогуба С.Гутник** підписав 10 травня 1918 р. історичну “Заяву” – звернення до українського народу з викладенням цілей та головних напрямів діяльності гетьманського уряду. У “Заяві”, зокрема, говорилось, що гетьман П.Скоропадський не стане самодержцем України, бо він взяв владу тимчасово задля наведення ладу в країні, що гетьман і уряд будуть відстоювати незалежність української держави, усіляко сприяти розвитку української мови та культури, поважати права національних меншин, не зазіхати на права органів місцевого самоврядування, розробляти земельну реформу, щоб передати на законних підставах поміщицьку землю селянам тощо [16, 135–136].

На посту міністра промисловості й торгівлі в уряді **Ф.Лизогуба С.Гутник** перебував з 10 травня по 25 жовтня 1918 р. Він був з тих українських міністрів, які відкрито заявляли про своє позитивне ставлення до розвитку капіталістичних відносин, чим викликали різку критику соціалістів (В.Винниченко називав Гутника “міністром спекуляції” і навіть уживав його прізвище в загальному значенні, називаючи “гутниками” представників буржуазії часів правління П.Скоропадського) [17.13, 44, 50].

Разом з двома іншими міністрами-кадетами **М.Василенком** та **О.Ржепецьким** С.Гутник взяв участь у з’їзді Конституційно-демократичної партії, який відбувся у Києві 8–11 травня 1918 р. Делегати з’їзду заявили про підтримку політичного напрямку на створення самостійної України. З’їзд підтвердив право членів Партії кадетів займати посади міністрів в українському уряді [18, 495].

Серед успіхів С.Гутника як міністра слід зазначити організований ним у Києві 15–16 травня 1918 р. “З’їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства”. Фактично С.Гутник був серед провідних організаторів цього з’їзду (він отримав скорочену назву «З’їзд «Протофісу»»), на який прибуло понад 1000 делегатів з усієї України. Сергій Михайлович у своїй промові на цьому

зібранні проголосив необхідність відходу від політики соціалістичних експериментів у промисловості. “Не треба лякатися слова “буржуазія”, – говорив С.Гутник, – тільки вона в силі повести край до відродження... Щоб перейти від теперішньої анархії й грабежів до нових умов, треба виконати велику державну роботу. У тій цілі треба змобілізувати всі творчі сили, треба дати нормальні умови для розвитку приватної ініціативи”. Пропозиції С.Гутника частково були відображені в постановах з’їзду.

Ці висловлювання С.Гутника викликали обурення українських соціалістів, зокрема В.Винниченка, який прокоментував виступ С.Гутника так: “Міністр спекуляції й біржових грабежів Гутник у самозадоволенню, з гордістю випнув своє спекулянтське черево” [19, 44]. Загалом активна діяльність С.Гутника щодо економічної підтримки приватної промисловості і торгівлі зустрічала гостру критику соціалістів. “Під керівництвом шефа спекуляції “міністра” Гутника, – писав все той же В.Винниченко, – спекуляція дійшла до гомеричних розмірів. Промислові підприємства дістали колосальні “позики” й “допомоги” від держави, але число безробітних росло з кожним днем. Промисловість падала ще більше, не вважаючи на те, що восьмигодинний робочий день було знищено, що було повернено всю сваволлю “приватної ініціативи” капіталістів. Маючи єдиний імпульс – набування капіталів, бачачи тільки в цьому ціль своїх підприємств, промисловці задовольнялись можливістю простого грабежу як найлегшого способу набити свої кишені” [20, 50].

У середині травня 1918 р. головні опозиційні гетьману угруповання об’єдналися в Український національно-державний союз, на чолі якого став **А.Ніковський** (ще один одесит в минулому). Як редактор “Нової ради”, він скерував свою газету на критику гетьманського режиму та підтримку страйкуючих робітників. У жовтні 1918 р. керівники опозиції **А.Ніковський**, **В.Винниченко** та **Ф.Швець** зустрілись з гетьманом **П.Скоропадським** і внаслідок досягнутих домовленостей 25 жовтня було сформовано коаліційний уряд, до якого увійшли 5 представників союзу. Проте в подальшому організацію очолив не схильний до

компромісу з гетьманом В.Винниченко, що сприяло переростанню протистояння у відкриту збройну боротьбу [21, 65].

До коаліційного уряду за участю представників українських соціалістичних партій, затвердженого 25 жовтня 1918 р., така одіозна для лівих фігура, якою був **С.Гутник**, не увійшла. Подальша доля Сергія Михайловича авторці не відома. За даними “Енциклопедії українознавства” він емігрував за кордон, де й помер [22, 464].

Загалом можна стверджувати, що постать С.М.Гутника потребує подальшого вивчення. Адже нез’ясованими залишаються його походження, виховання, доля після завершення визвольних змагань, обставини, за яких Сергію Михайловичу вдалося обійняти посаду міністра тощо. Проте в будь-якому разі С.Гутник безперечно заслуговує на увагу з точки зору історії України та історії єврейського народу як перший міністр-єврей в небільшовистському уряді незалежної України. Уже сьогодні з певністю можна говорити про те, що саме одеська дума слугувала політичним трампліном для С.Гутника.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мисечко А. І. Липа – лікар, патріот, письменник // Юг. – 1996. – 22 септемб. ; Шишко О.Г. До історії українського в Одесі: березень 1917 року // Записки історичного факультету / Одеський національний університет ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2003. – Вип.13. – С. 95–105.; Малюта О. Одеська «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (перша чверть ХХ ст.) // Просвіта: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської “Просвіти”). – Одеса: Друк, 2006. – С. 53–57; Дружкова І., Гончарук Т. Сергій Михайлович Гутник – одесит-міністр в уряді гетьмана П. Скоропадського // Революції в Україні ХХ–ХХІ: співзвуччя епох. Присвячено 90-річчю Української держави та 125-річчю від дня народження Павла Скоропадського: Мат-ли міжнар. наук. конф. (Одеса, 25 квітня 2008 р.). – Одеса: ОДУВС, 2008. – С. 24–27; Музичко О. Діяльність представників українського національного руху в неукраїнських громадських та наукових товариствах Одеси в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Просвіта: минуле, сучасне й майбутнє (до

- 100-річчя Одеської “Просвіти”). – Одеса, 2006. – С. 81–89; Винцовський Т. Місцеві органи влади і управління Центральної ради в Херсонській губернії (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Дрогобич, 2002. – 169 с.
2. Список студентов и посторонних слушателей императорского Новороссийского университета в весеннем полугодии 1891-го учебного года. По юридическому факультету. – С. 32.
 3. Одесская жизнь. – 1904. – 11 ноября.
 4. Одесская жизнь. – 1904. – 30 ноября.
 5. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1911 г. – С. 211.; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1912. – Одесса, 1912. – С. 227; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1915 г. – С. 302.
 6. Одеський листок – 1917. – 24 серпня.
 7. Одеський листок – 1917. – 24 серпня.
 8. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1917 год. – Одесса, 1917. – С. 34–36.
 9. Державний архів Одеської області. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 1–2.
 10. Там само. – Арк. 1–2.
 11. Там само. – Арк. 1.
 12. Енциклопедія українознавства. – Т. 2 – С. 464.
 13. Винниченко В. Відродження нації. – Т. 3. – С. 39.
 14. Полонска-Василенко Н. Історія України у 2-х т. – К., 1993. – Т. 2. – С. 493.
 15. Корченков В. Одесские пять копеек // Вестник. – 1999. – 28 сентября.
 16. Нагаевский И. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 135–136.
 17. Винниченко В. Вказана праця. – Т. 3. – С. 44, 50.
 18. Полонска-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – С. 495.
 19. Винниченко В. Вказана праця. – Т. 3. – С. 44.
 20. Там само. – Т. 3. – С. 50.

21. Дружкова І.С. Міністри-просвітяни 1917–1921 рр. // Просвіта: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської Просвіти): матеріали науково-практичної конференції. – Одеса, 2006. – С. 57–69.

22. Енциклопедія українознавства. – Т. 2 – С. 464.

УДК 9 (М) 7+72

Корчак Андрій

ББК 63.3 (4 УКР–4 БРОДИ) + 85.113 (4 УКР)

К 66

Єврейські написи на великій Бродівській синагозі. Спроба реконструкції та варіанти прочитання

Анотація. Одними з найцікавіших елементів оздоблення екстер'єру Бродівської синагоги є оригінальні написи на івриті. Незважаючи на досить простий і лаконічний зміст, ці тексти викликають жвавий інтерес в плані їх повної реконструкції та прочитання. У статті розглядаються версії первісного вигляду єврейських текстів та варіанти їх перекладу.

Ключові слова: синагога (бет-кнесет), аттик, настінні написи, лінгвістичний форум, реконструкція тексту, абрєвіатура, арамейське квадратне письмо, ашкеназійський скоропис, єврейський календар, іврит, ідиш, фінікійська абетка.

Summary. **Andriy Korchak. The Jewish inscriptions on the Big Brody synagogue. The attempt of the reconstruction and the variants of reading through.** One of the most interesting elements of the exterior Brody synagogue's decoration are original inscription in Ivrit. In spite of this and rather simple and laconic their contents the texts have active interest in a plan of the reconstruction and reading through. Just this article is about the versions of the Jewish texts the original look and the variants of their translation.

Key words: synagogue (bet-knesset), attik, wall inscriptions, linguistic forum, reconstruction of text, arameyskes square letter, ashkenaziyskiy cursive writing, Jewish calendar, hebrew, Yiddish, phoenician alphabet.

З південно-західної сторони площі Ринок, в самому центрі м. Бродів, знаходяться руїни колись величної і однієї з найбільших синагог XVIII ст. в Україні. Споруджена в поєднанні стилів бароко та класицизму, вона є чи не найунікальнішою пам'яткою такого типу у Східній Європі. З архітектурних деталей, якими оздоблені зовнішні стіни будівлі, особливу увагу багатьох людей

(особливо краєзнавців, мистецтвознавців, туристів) привертають написи, виконані арамейським квадратним письмом.*

Ще у радянські часи старше покоління дослідників минулого Бродівщини задавалось ціллю дізнатися, про що в них ідеться. З цим питанням вони звертались до євреїв, які проживали в Бродях, але відповіді не знаходили, оскільки ці люди якщо і вивчали іврит (а, власне, тексти написані на цій мові) ще в часи своєї молодості перед другою світовою війною, то, звичайно, з роками, враховуючи те, що ця мова не була для них рідною, її забули.

У березні – травні 2006 р. працівниками Бродівського історико-краєзнавчого музею була зроблена спроба прочитати ці написи власними зусиллями. Але їм стало на заваді недостатньо добре знання івриту. Розшифровані були лише декілька слів. Довелося скористатись допомогою Інтернету. Студент Тернопільського педагогічного університету ім. В. Гнатюка **П. Кулінець** розпочав тему «Написи на Бродівській синагозі» на лінгвістичному форумі з вивчення івриту «Іврит і не тільки», завдяки чому ми отримали багато важливої інформації щодо цих написів. Свої версії щодо реконструкції та прочитання написів подали єврейські мовознавці **В. Коен-Цедек, Б. Подільський та Н. Пріталь**.

Виявилось, що з написами не все так просто – окремі їх фрагменти було дуже важко прочитати. Причинами цього, на думку вище згаданих дослідників, могли бути:

- написання інших, невідповідних змісту тексту слів. Оскільки тексти написів могли бути записані ашкеназійським скорописом (рукописний варіант арамейського квадратного письма, створений європейськими євреями ашкеназі – мешканцями Центральної та Східної Європи), а майстер, який перекладав рукописні літери в друковані, знаючи тільки арамейську абетку, міг не знати івриту, і, відповідно, просто помилитись;
- пізніші некваліфіковані поправки частково зруйнованого тексту.

* Це письмо, утворене на основі фінікійської абетки давніми сірійцями, набрало поширення в країнах Близького Сходу в I тис. до н.е. У VI ст. до н.е. його перейняли також євреї. По суті це єдиний народ, який нині користується цим письмом. Арамейський алфавіт використовувався і використовується для запису слів арамейської мови, івриту та їдишу.

На форумі були подані наступні варіанти реконструкції та прочитання написів.

Напис на другому ярусі аттика східної стіни основного об'єму синагоги:

התחלת בנין ביה"כ

בשנת תקב לפק

гатехілят бінеїн бет-гакнесет

бішнат хамеш меот ушенаїм (тав куф бет) ліфрат катан

цей початок будівництва цієї синагоги

в році 502 за малим рахунком

תקב - літерний варіант запису цифр ת – 400, ק – 100, ב – 2, в сукупності – 502. לפק – аббревіатура слів לפרט קטן (ліфрат катан – за малим рахунок), застосовувалась, коли рік позначався не повністю. В нашому випадку 502 – це 5502 р. за єврейським календарем, який відповідає осені 1741 – осені 1742 рр. ביה"כ – аббревіатура словосполучення בית הכנסת (бет гакнесет – ця синагога).

Напис на північній стіні західної прибудови синагоги:

תקון וחזוק ברק ביה"כ"ג

בשנת תרסג לפק

тікун вехезок бінеїн бет-гакнесет

бішнат шеш меот ушельоша (тав реш самех гімель) ліфрат катан

ремонт та укріплення споруди цієї синагоги

в році 663 за малим рахунком

ת – 400, ר – 200, ס – 60, ג – 3, в сукупності – 663. 5663 р. за іудейським календарем відповідає осені 1902 – осені 1903 рр. Цікавою є інтерпретація слова ברק (барак) – блискавка, блиск. На форумі була прийнята версія прочитання цього

слова, як בנין – (бінеїн) споруда. Мовознавець **Н. Пріталь** висунув припущення, що напис робила людина, яка не знала мови, але знала алфавіт, і, відповідно, при перекладі тексту напису з рукописного в друкований переплутала слово בנין, написане ашкеназійським скорописом, прийнявши נ (нун) за ר (реш), а י (юд) та ן (кінцевий нун) – за ק (куф). Таким чином з'явилося слово ברק .

Однозначно, що подані на форумі варіанти прочитань є максимально наближеними до справжньої суті текстів. Проте реконструкції написів, звичайно, відтворені умовно, оскільки зроблені на основі фотографій, поміщених на форумі, які не в змозі відтворити всі особливості доволі-таки серйозно пошкоджених написів. Це спонукало працівників Бродівського історико-краєзнавчого музею провести чергове детальне обстеження написів на синагозі, що і було зроблено в жовтні 2006 р.

У результаті обстеження було зроблено наступні висновки:

- техніка виконання літер в обох написах є різною;
- на другому ярусі аттика східної стіни головного об'єму синагоги літери просто приліплені;
- на північній стіні західної прибудови синагоги літери тримаються на металевих кріпленнях;
- слово הכנסת ב'י' в обох написах має різні варіанти абrevіатури;
- західна прибудова має пізніше походження, ніж головний об'єм синагоги; про це свідчить тріщина, яка відкриває місце з'єднання головного об'єму та прибудови.

Отримані висновки в значній мірі допомогли нам реконструювати напис та наштовхнули на певні роздуми в питанні прочитання текстів, про що буде сказано пізніше. Наведемо власні варіанти реконструкції написів.

Напис на другому ярусі аттика східної стіни головного об'єму синагоги.
Сучасний вигляд:

התחלת בנין ב ' דפ'

בשנת תקב לפק

Варіант реконструкції:

התחלת בנין בי'הפ'

בשנת תקב לפק

Після літер בני видно приліплену, ймовірно, пізніше дужку ([) грубої роботи на місці пошкодженої кінцевої нун (ן). Напевно, її приліпили в сер. 1960-х рр., коли приміщення значно поруйнованої в часи II світової війни синагоги облаштували під склад, надавши цьому знаку вигляду дзеркального відображення літери ן (нун), так би мовити для збереження естетичного вигляду напису. Адже тоді не могло бути мови про залучення до реконструкції напису знавців івриту. Поєднання цього знаку та попередньої літери ם (юд) – ([ם) взагалі нагадують напівзруйновану букву ץ (аїн), що в свій час вносило плутанину в розшифрування цього слова. Далі після літери כ (бет) йде пусте місце, на якому видно слід від літери ם (юд). Після знаку скорочення (') на стіні поміщена літера ך (далет) або навіть ך (реш), але це тільки на перший погляд. При детальному огляді стіни видно, що раніше це була літера ן (ге), від якої відлетіла ліва нижня частина. Її слід зберігся у вигляді плями. Цікавою є наявність знака ך (дагеш) в літері כ (каф). Можливо, його помістили для полегшення прочитання слова בית הכנסת (бет-гакнесет) – синагога, тому що каф з дагешем читається як звук «к», на відміну від каф без дагеша, яке читається як «х». За літерою כ слідує знак скорочення ('), який на перший погляд є непомітним, оскільки безпосередньо прилягає до обрамлення напису.

Таким чином, результати дослідження тексту підтвердили його реконструкцію, про що йшлося на форумі. Єдина відмінність – аббревіатура בי'הפ' подана там за сучасним правописом – ביה"כ .

Напис на північній стіні західної прибудови синагоги. Сучасний вигляд:

תקון וחזוק ברק ב'ה'כ'נ

בשנת תרסג לפק

Варіант реконструкції:

תקון וחזוק ברק ב'ה'כ'נ

בשנת תרסג לפק

Відмінності між зовнішнім виглядом напису та варіантом його реконструкції є тільки в абрєвіатурі слова בית הכנסת (бет-гакнесет) – синагога. Тріщина, яка проходить одразу ж після літери ם (юд), закриває знак скорочення ('), який зберігся в досить доброму стані. Натомість після попередньої літери ב (бет) про наявність знаку скорочення свідчить металеве кріплення, яке непомітно виділяється на фоні стіни. ן (нун) у цій абрєвіатурі має пошкоджений правий нижній кутик, через що його можна помилково сплутати з літерою ך (гімель).

Таким чином, версія реконструкції та розшифрування цього напису на форумі «Іврит і не тільки» є правильною. Однак певні питання виникають щодо можливості заміни слова בנין словом ברק . Вищезгадані висновки, отримані в процесі дослідження написів працівниками Бродівського музею, вказують на те, що напис на північній стіні західної прибудови синагоги зроблений пізніше від напису на аттику (слід зазначити, що в ході дослідження написів висувалась версія можливості одночасного їх виконання у 1903 р.). Тоді цілком ймовірно, що текст на аттику міг бути до певної міри взірцем для написання тексту на прибудові. Якщо не майстер, котрий виготовляв напис, то принаймні іудейські рабини, які знали мову, могли побачити помилку. Тому ми схилиємось до думки, що текст напису може звучати також і наступним чином: «ремонт і укріплення вишукані (блискучі) цієї синагоги...». Абрєвіатура слова בית הכנסת в обох текстах є різною: на

аттику – ב'יה'כ', на прибудові – ב'יה'כ'נ', що свідчить про неунормоване використання скорочень в івриті в період сер. XVIII – поч. XX ст.

На завершення слід зазначити ще про один варіант перекладу написів на бродівській синагозі, про який ми дізнались після завершення дослідження. У 1993, 1996 роках Санкт-Петербурзький єврейський університет вивчав написи на Бродівському єврейському кладовищі. Було розшифровано близько 350 текстів надгробків. Також були розшифровані і написи на синагозі. Їх переклади подані в книзі Михайла Носоновського «Hebrew Epigraphic Monuments from Ukraine», яка розміщена на сторінках Інтернету. Самі ж оригінальні тексти в книзі зашифровані кириличним алфавітом.

Напис на другому ярусі аттика східної стіни головного об'єму синагоги.

л''дйб пйрб ъмзъд

м''фм б''чь ърщб

התחלת בנין ביה'כ

בשנת תק"ב לפ"ל

початок будівництва синагоги

в 502 р. (1741/2 р.)

Фрагмент напису на північній стіні західної прибудови синагоги:

чежзе печь

ч''фм г''сшъ ърщб

תקון ותזוק

בשנת תרס"ד לפ"ק

ремонт і укріплення
в 664 р. (1903/4 р.)

Як бачимо, оригінальні тексти та їх переклади подані фрагментарно і з певними неточностями та помилками друку.

Отож, відтепер єврейські написи на синагозі можуть сприйматись не тільки як архітектурні оздоблення цієї пам'ятки, але і як тексти, котрі розповідають нам про її історію. Робота з давніми текстами на івриті однозначно допоможе розкрити ще багато невідомих питань з історії єврейського життя в нашому краї.

Список використаних джерел та літератури

1. До портрету Івана Могитича. Дещо з історії львівської реставрації 1960-х років // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – Число 16. – Львів, 2006. – С. 151–178.
2. Корчак А., Кулінець П. Написи на івриті як важливе джерело вивчення єврейського минулого міста Броди // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 304 с.
3. Корчак А. Написи на івриті як важливе джерело вивчення єврейського минулого м. Броди // Збірник матеріалів Науково-практичного семінару з питань охорони історико-культурної спадщини та науково практичного семінару з питань історії та культури євреїв Галичини / Під ред. М. Шейхета. – Львів, 2007. – С. 62–68. (Науковий центр Іудаїки та Єврейського мистецтва ім. Ф. Петрякової)
4. Hebrew Epigraphic Monuments from Ukraine.
<http://www1.coe.neu.edu/~mnosonov/maz/art/cont.htm>
5. <http://www.slowar.co.il>